

מחקרי ירושלים

בפולקלור יהודי

כג

בעריכת

תמר אלכסנדר • גלית חזן-רוקם • הגר סלומון • שלום צבר

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית

ירושלים תשס"ה

תוכן העניינים

מאמרים	
ירון בן-נאה	'איל אונור נו סי מירקה קון פאראס' ('אין הכבוד נקנה בכסף'): כבוד ומשמעותו בקרב היהודים העות'מנים 9
מיכל הלד	אנדי 'סטאן טודאס לאס קונסיז'אס' ('איפה הן המעשיות כולן?'): על השתקעותם של סיפורי עם בסיפורה האישי של דוברת ספרדית-יהודית מירושלים 39
טובה גמליאל	תרבות הקינה של נשים יהודיות בנות תימן: מבחן לקטגוריות חברתיות 61
ורד מדר	טקסט בין קול לתנועה: קינות נשיפ מתימן 89
רוני בירן	'א מעשה מיט צוויי שוועסטער': סיפור עממי מפולין של שנות העשרים בתור ביטוי לעולמה של החברה המספרת 119
רבקה פרצ'ק	כליזמרים על גגות פולין: צמיחתן של להקות כליזמרים בפולין - מי הן, מה דרכן ולמה עכשיו 181
ניצה פרילוק	הצ'אסטושיקה ככרוניקה עממית: שירי עם פוליטיים במערבולות המהפכה הרוסית 203
פרקים בתולדות הפולקלור	
יצחק אבישור	על כיסויים ('מעילים') לקברי הקדושים ופרוכיות לספרי תורה בקרב יהודי עיראק (בעיראק ובהודו) 235
יואל פרץ	סיפור-סיפורים מקצועי: מגמות בחקר אמנות הסיפור החדשה רשימת המשתתפים 261
	תקצירים באנגלית 0

'איל אונור נו סי מירקה קון פאראס' ('אין הכבוד נקנה בכסף'):¹ כבוד ומשמעותו בקרב היהודים העות'מאנים

מאת

ירון בן-נאה

לפני מותו באיסתנבול בסוף המאה הט"ו, ערך הגביר שלמה אשכנזי צוואה, והורה בה 'שלא יהיו יכולין ולא יהיו רשאין בניו ובני בניו היורשים את חלקם להשכיר חלקם מהבתים לשום נברא אשר בעולם יאודי [!] או גוי או ישמעאל [...]. כשישים שנה לאחר מכן ננטשו כמה מן הבתים הללו, ושימשו זירה לעברות רבות מספור של אחד היורשים. בני המשפחה טענו כי יורש זה היה 'רע מעללים ועשה עברות בפרהסיא [...]. וזה גורם לנו ולכל משפחתנו חרפה וקלון וכדי בזיון כאשר נודע לכל [...]', והביעו חשש כי מעבר לפגיעה בכבוד המשפחה, עשויים להתרחש במקום מעשי פשע חמורים שיסכנו אותם. נוכח הנסיבות ביקשו היתר להשכיר את הבתים לזרים, למרות השבועות והאלות שבצוואה. ר' יהושע בנבנשת, מגדולי החכמים בבירה (1590–1668), גדרש לבעיה, ודקדק בלשון הצוואה; מאחר שעיקר כוונת המוריש הייתה דאגה לכבוד המשפחה, ובמצב שנוצר גרם קיום הצוואה ל'בושה וחרפה' ולחילול כבוד המשפחה, התיר לשנותה. הכותב מזכיר את המצווה כמי ש'ידענוהו בשם טוב ותהלה, מצאנוהו שגיא כח בכבוד ובמעלה, שמענו עליו כי כל כונותיו לרדוף אחר הכבוד כי ירבה כבוד ביתו ומשפחתו המעולה [...]. שכל עצמו וכונתו הוא מפני הכבוד למען יקר שמו [...]. ששום אחד מבניו ובניו לא יהיו רשאים להקרא בשם מלתו"ם [=שוכר; משמעו גם: חוכר מס] ולא ממשרתיו מפני הסכנה ומשום בזיוני שלא יתבוזה בעיני ההמון להיות עבדים לעבדים והלא דברים ק"ו [=קל וחומר] ומה אם על דברים כאלו היה מקפיד כ"ש וק"ץ [=כל שכן וקל וחומר] בבזיונות גדולות כאלה וסכנות עצומות [...].² כבוד הנפטר וכבוד משפחתו היה אפוא ערך חשוב דיו כדי שהפוסק יעקור הלכה מפורשת ויבטל את הסנקציות החמורות שקבע המוריש בצוואתו.

* פרופ' תמר אלכסנדר קראה טיטה ראשונה של מאמר זה והעירה הערות מועילות. אני מודה לה ולדידי ד"ר אבראל בר-לבב וד"ר מיכל הלד על עזרתם ועידודם. המאמר נכתב בהיותי עמית 'סכוליון' – מרכז למחקר רב תחומי בלימודי היהדות, המכון למדעי היהדות ע"ש מגדל באוניברסיטה העברית.

1 E. Shaul, *Folklor de los Judíos de Turkiya*, Istanbul 1994, p. 44, no. 53

2 ר' יהושע בנבנשת, שער יהושע (מהדורת ע' בר שלום), ח"ב, ירושלים תשנ"ב, חו"מ, עא, נא ע"א–ע"ב.

מאמר זה מבקש לברר את מקומו של הכבוד בתודעתם של יהודי האימפריה העות'מאנית, לשחזר את המשמעות או המשמעויות שנודעו לו בעיני רבדים שונים בחברה, ולברר את מקומו כמרכיב בעיצוב זהותם; כל זאת בהקשר התרבותי של מורשת העבר האירית מכאן ומציאות החיים בסביבה עות'מאנית מכאן. בהנחה שמנטליות היא תלוית תרבות, חשוב להתעמק במכלול מרכיביה על מנת להיטיב להבין את העבר. יש לקוות כי הדגשת ההקשר הפוליטי, החברתי והכלכלי של ההתרחשויות, גילוי ערנות להבדלים בין קבוצות ואבחנות מעמדיות ומגדריות ימלטו אותי מן המוקשים המזומנים ברגיל לחוקר ההיסטוריה התרבותית.

יהדות האימפריה העות'מאנית הייתה עירונית באופייה. למן אמצע המאה ה־17 ואילך, בפרט בפרובינציות של מערב אנטוליה והבלקן, גבר בה משקלם המספרי והתרבותי של יוצאי חצי האי האיברי. במרכזים העירוניים הגדולים דוגמת איסטנבול ושאלוניקי התגוררו עשרות אלפי יהודים. קהילות בינוניות מנו בין צלף לכחמשת אלפים נפשות, ובמאות קהילות קטנות חיו לכל היותר כמה עשרות משפחות. עיסוקיהם הכלכליים של היהודים היו מגוונים, והם היוו חלק מרקמת החיים העירונית. לעובדה זו נודעה השפעה הן על המבנה החברתי הריבוני הן על התרבות. על פי רוב חיו היהודים במסגרת ארגונית הקרויה 'קהל', והקהילה היהודית בכל עיר כללה למעשה כמה וכמה קהלים. הקהל היווה מסגרת חיים שבמרכזו נמצא בית הכנסת, והוא נשלט בידי הנהגה אוליגרכית נבחרת שמילאה תפקידים שונים, כגון ניהול הקשר עם גופי השלטון ואספקת שירותים שונים לחברי הקהל, לרבות שיפוט עצמי, חינוך, סעד, מזון כשר, מקום תפילה ומקום קבורה.

הקבוצה שתידון להלן מורכבת בעיקר מיוצאי ספרד ופורטוגל וצאצאיהם, והיא עצמה מרובת גוונים וקולות. מצב המקורות אינו מאפשר לנו לדון או אף להתייחס לשאר העדות – אשכנזים, רומניוטים ואחרים: זאת ועוד, בהתחשב בניידות ובקשרים ההדוקים שבין הקהילות אינני סבור שיש טעם באבחנות רגיונליות, ולכן הדיון חל על כלל הקהילות היהודיות בערי האימפריה, ובייחוד על המרכזים העירוניים הגדולים במערב אנטוליה, הבלקן, סוריה-ארץ-ישראל ומצרים (משם מגיעים מרבית המקורות).

התקופה הנדונה במאמר ממושכת למדי, ומשתרעת מן המאה ה־17 ועד למחצית הראשונה של המאה ה־18. זה ללא ספק 'משך זמן ארוך' (longue durée), שיש לו הצדקה הן מצד תולדות האימפריה העות'מאנית והן מצד ההיסטוריה של החברה היהודית-העות'מאנית, שהייתה חברה מסורתית ויציבה בדומה לחברה הכללית. להשערת, לא

נד ע"א-ע"ב. ייתכן שאשכנזי זה הוא הרופא הנודע שלח הסולטאן לוונציה. על הפחד מפני חילול כבוד המשפחה מעיד הפתגם 'איל דייו קי נו די אה אבי'רגואינסאר' שאלוקים לא ייתן להתבייש, שישמור מבושות] (א' לוי, 'ברכות, איחולים ודברי נימוסין בלאדינו של יהודי איזמיר בשנות ה־70', ספונות, טו [תש"ם], עמ' 384, מס' 308).

התחוללו שינויים ניכרים או התפתחויות מהותיות בהשקפותיהם ובתפיסת עולמם של יהודי האימפריה העות'מאנית לפני התמורות שהביאה עמה המאה ה־18 – תמורות שגרמו שינוי בדפוס החיים, בהתנהגויות ובערכים. אין להוציא מכלל אפשרות כי מחקר נוסף יורה בכל זאת על תמורות מסוימות, למשל במידת החשיבות שנודעה לייחוס הכבוד האישי או כבוד האומה. שינוי הנסיבות הכלכליות עשוי היה לגרום לשינוי במקומה ובמעמדה של האישה, וממילא להשליך גם על הנורמות החברתיות העוסקות בהתנהגותה, ובעיקר בחופש התנועה שלה. תמורות בתחום זה ניתן לקשור גם לרמזים בדבר תהליך שנמשך לאורך כל התקופה, וגבר במאה ה־18: עליית האינדיבידואל במקביל לירידה בחשיבות הקבוצה ופיחות בסולידריות העדתית. תקנות קהל מן המאות ה־17 וה־18 המגבילות צריכת מוצרי מותרות והוצאות ראווהניות, שכל תכליתן הפגנת יכולת כלכלית, מלמדות על התגברות חשיבותם של סמלי סטטוס בעיני שכבות רחבות יותר.

מאמר זה היסטורי באופיו במובן זה שהוא מתאר אחד ממרכיביה של מערכת תרבותית שאפיינה חברה יהודית בעבר. אך חסר בו ממד ההתפתחות, והדבר ניכר באופיו הא-כרוניסטי המודע (שלדעתי הוא גם מוצדק). יחד עם זאת, אינני שולל מידה של דינמיות בחשיבותם של ערכים מסוימים. אני אף מודע לאפשרות ששחזור משמעותו של הכבוד המוצעת להלן אינה זהה בהכרח לתפיסתו מצד מושאי מחקרי, וכי אין ודאות שאף בעיניהם הייתה משמעות אחת.

בהיעדר אפשרות לדובב אנשים שחיו לפני מאות שנים, המקורות היחידים להכרת חייהם הם מימרות וכתבים ששרדו ומעט ממצא חומרי. המקורות הכתובים ששימשו אותי הם מקורות עבריים משני סוגים: הסוג האחד הוא ספרות ממסדית – ספרי שאלות ותשובות הכוללים עשרות שאלות שעניינן כבוד (במישרין ובעקיפין), ובצד ספרי מוסר ודרשות שיש בהם אזכורים מפורשים של כבוד, וכן המילים 'בושה', 'חרפה' ו'ביזיון'. מגבולותיה והסרונותיה של הספרות הרבנית ידועים זה מכבר, אך היא עודנה משמשת מקור עשיר וחשוב ביותר. סוג המקורות השני הוא הספרות העממית, ובעיקר פתגמים. גלית חזן-רוקם ותמר אלכסנדר עמדו על תפקיד הסוגות הספרותיות העממיות בכלל, והפתגמים בפרט, בתור מנגנון פולקלורי ליצירה ולשימור של הגבולות האתניים של הקבוצה ועל חשיבותן להכרת תפיסות החברה 'היהודית-הספרדית'.³ בבטאם רעיונות עממיים הפתגמים מורים על תפיסת המציאות של בני הקבוצה, כמו גם על התנהגויות או על ערכים קיימים או רצויים בה. אך השימוש בסוגה זו כרוך בקשיים מתודיים בעיקר בגלל אופיו הדיאלקטי של הפתגם וחסרון הקשר ההיגוד שלו.⁴ הפתגמים שהשתמשתי בהם נלקחו מקובצי פתגמים

3 ת' אלכסנדר-פריור, מעשה אויב וחי: הסיפור העממי של יהודי ספרד, ירושלים ובאר-שבע תש"ס, עמ' 45-58, ובשינויים קלים: הנ"ל, 'הספרות העממית כביטוי לזהות אתנית', מסורות, ב (תשמ"ה), עמ' 31-47.

4 על חקר פתגמים ושימוש בהם כמקור להכרת החברה ראו למשל: ת' אלכסנדר וג' חזן-רוקם, 'סודות

נדפסים שמוצאם בתורכיה ובבלקן.⁵ אציין כי לא זו בלבד שהמדגם חלקי, אלא שנמנעת משימוש בפתגמים שמשמעותם לא הייתה ברורה לי, ובהסתייגות שאינני יכול לערוב לכך שפירושי לשאר הפתגמים קולעים לכוונת הדוברים האלמונים.

מרבית המחקרים בנושא הכבוד, שאנתרופולוגים כתבו חלק ניכר מהם, מתמקדים בחברות אירופיות. אגן הים התיכון היה מושא לחקירות אחדות בהקשר זה, אך אלו נגעו לחלקו המערבי – ערי איטליה, ובעיקר חצי האי האיברי, אזורי המוצא של רבים מיהודי האימפריה. המחקרים על העולם המוסלמי מתרכזים בעיקר בחקירת חברות ערביות בנות זמננו. לפי שעה אין כל דיון באימפריה העות'מאנית, ולא כל שכן ביהודיה.⁶

של מקום בפתגמים של יהודי תורכיה: העולם והבית, פעמים, 41 (תש"ן), עמ' 112–131; הנ"ל, "אין יום שלישי בלי שמש": גלגולי משמעות בפתגמים של אישה יהודייה-ספרדייה, מקדם ומים, ד (תשנ"א), עמ' 275–286; ג' חזן-רוקם, אדם לאדם גשר: פתגמים של יהודי גורגיה בישראל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 16–20; ח' וייס, 'האם שבר הקש את גב הגמל? שלושה היבטים תאורטיים בחקר הפתגם', מחקר ירושלים בפולקלור יהודי, כא (תשס"א), עמ' 163–182, ושם מראי מקום לספרות קודמת.

5 נבדקו קובצי הפתגמים הבאים, שכולם נוצרו במאה ה'א' אלקלעי, אמרות ופתגמים של יהודי ספרד, ירושלים תשמ"ג; מ"ד גאון, בשמים מספרד (בעריכת י' גאון), ירושלים תשמ"ט; י"י יהודה, משלי אספניולית-יהודית, מאסף ציון, ב (תרפ"ח), עמ' 80–95; י' מוסקונה, פניני ספרד, תל אביב תשמ"ב; ז' קולונמוס, פתגמים ומימרות של היהודים הספרדיים בבוסניה והרצגובינה, בלגראד תשל"ו; הנ"ל, פתגמים, מימרות וסיפורים של היהודים הספרדיים במקדוניה, בלגראד תשל"ח, עמ' 131–95; למראי מקום לקבצים נוספים ראו לאחרונה: ת' אלכסנדר, 'פתגם היהודי-הספרדי: מקורות הערה 1. מחקרים, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כב (תשס"ג), עמ' 179–201; הנ"ל, מעשה אהוב וחצי (לעיל הערה 3).

6 על העבודות החשובות שעניינן חברות ים-תיכוניות יש למנות את מחקריהם של ג'ורג' פריסטיאני, ג'וליאן פיט-ריברס, ולאחרונה פרנק סטיוארט, שחקר שבט בדווי בסיני (ראו בספרו הפניות לספרות מחקר קודמת): J. Pitt-Rivers, *The Fate of Shechem, or the Politics of Sex: Essays in the Anthropology of the Mediterranean*, Cambridge 1977; J. G. Peristiany and J. Pitt-Rivers (eds.), *Honor and Grace in Anthropology*, Cambridge 1992; F. Stewart, *Honor*, Chicago 1994. על ערך הכבוד בחברה הברווית בישראל ראו בהרחבה: י' גינת, נקמת דם: גידוי, תיווך וכבוד המשפחה, חיפה תש"ס; ובמצרים ראו: L. Abu Lughod, *Veiled Sentiments: Honor and Poetry in Bedouin Society*, Berkeley 1986. משום רלבנטיות ליוצאי ספרד, ראו: J. C. Baroja, 'Honor and Shame: A Historical Account of Several Conflicts', J. G. Peristiany (ed.), *Honor and Shame*, London 1966, pp. 79–138; B. Bennassar, *The Spanish Character: Attitudes and Mentalities from the Sixteenth to the Nineteenth century*, Berkeley 1979, pp. 213–236. על הכבוד כמנגנון תרבותי חשוב בהקשר היהודי ראו לפי שעה באשר לאיטליה: ר' ויינשטיין, "המות בכבוד טובה מהי החרפה והבוז?": "אתום הכבוד" בחי' משפחה וקהילה בחברה היהודית באיטליה בראשית העת החדשה; דברי הקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות, חטיבה ב, ירושלים תש"ס, עמ' 111–125; ובקצרה: הנ"ל, 'מה קרא הנער שמואל בפנקסו האישי: חינוך נערים יהודים באיטליה במהלך הרפורמציה הקתולית', איטליה, יג-טו (תשס"א), עמ' קנ-קנג.

אני מוותר על הדיון בתאוריות השונות ומעדיף להתמקד בתחושות ובביטויים היומיומיים של הכבוד כפי שלהערכתו ראו אותו בני הדור. לכבוד משמעות מובחנת ומרכיבים מיוחדים בכל תרבות ותרבות, ומאחר שהם מבטאים את ערכי התרבות, הם נבדלים מעת לעת וממקום למקום. גם בעברית, כבשפות אחרות, יש למושג 'כבוד' משמעויות אחדות. במקורות העבריים שבחנתי אפשר להבדיל בין שתי משמעויות עיקריות: (א) כבוד ('אונור' בלאדינו)⁷ בבחינת ערך פנימי, תכונה או מעלה אישית תלויה התנהגות, וקרובים לו כבוד המשפחה והציבור; (ב) כבוד בבחינת מחווה של הערכה והתנהגות חברתית כלפי יחיד או קבוצה הזכאים לכך.

העברית והלאדינו אינן משקפת את ההיבט המגדרי (המובע בערבית ובתורכית) של הכבוד האישי. למעשה נתקיימו שני סוגי כבוד: כבוד הגבר (בערבית: 'שרף'), הנרכש בהתנהגות שהחברה מזהה כגברית (למשל אומץ, נדיבות וכיוצא באלה), וכבוד האישה (בערבית: 'ערד'), שעניינו התנהגות המינית, ובעיקר צניעותה וצמצום נוכחותה במחיצת גברים. את הכבוד האישי ניתן לאבד או להפסיד בדרכים שונות, לפי שיפטה של דעת הקהל, ומשעה שאבד כמעט שלא ניתן לזכות בו מחדש.

בדומה לערכים ונורמות נלמדו משמעות הכבוד והדרכים להגן עליו, להעצימו או לשקמו במסגרת תהליכי חניכה ותרבות בלתי פורמלי שעבר כל אחד – גבר או אישה – באמצעות התבוננות בבני המשפחה, בשכנים וביחיד הקהל. הבן למד את מהותה של התנהגות גברית מכובדת בבית, בשווקים ובבית הכנסת, ושם גם התוודע אל ההיררכיה של הקהל והחברה. הבת למדה מאמה ומקרובותיה, בעיקר במרחב הביתי. יתרה מכך, היחיד למד לכבד כל מה שמסמל ומשמר את היציבות והסדר – הורים, רבנים ומנהיגי ציבור, ואפילו חפצים דוגמת ספרי תורה, תשימי קדושה וספרים.

א. הכבוד האישי

בדומה לחברה הסובבת הייתה החברה היהודית באימפריה העות'מאנית חברה מסורתית, מעמדית ופטריארכלית. אופי זה הכתיב במידה רבה את ערכי החברה והבחנות חברתיות המייחסות חשיבות לענייני מעמד, כבוד וקדימות. הכבוד האישי נוצר מצירוף של גורמים שונים ומגוונים, המשקפים במידה רבה את פני החברה ואת ערכיה, כמו גם את אלו של החברה המוסלמית העות'מאנית שמסביב. אין הכרח להתווק בכל המרכיבים (שיפורטו להלן), אך קיים מתאם מסוים בין חלקם.

7 ראו במילון של נחמה: J. Nehama, 'Honor', *Dictionnaire du Judéo-Espagnol*, Madrid 1977, p. 391. המלה 'כבוד' היא מן המילים העבריות שנשתקעו בספרדית-יהודית, שפת הדיבור של יהודי האימפריה; ראו: ד"מ בונים, היסודות העבריים והארמיים בספרדית-יהודית החדשה (ג'דוזמו), ירושלים תשנ"ג, ערכים 1901–1905.

ניתן להבחין בשתי הוראות של מושג הכבוד האישי: הוראה רחבה והוראה מצמצמת. הכבוד האישי הוא תכונה המבוססת על תחושה או רגש אישי ועל אמות מידה המשתנות ממקום למקום ומעת לעת, ולא פחות מזה בהתאם לקבוצת ההתייחסות: לא הרי חברת גברים כהרי חברת נשים, ולא קבוצת עילית כקבוצת שוליים, אין דינם של עבדים כדין בני חורין, עירוניים אינם ככפריים וכן הלאה. המושג תלוי תלות מוחלטת בנסיבות ובמבנה החברתי. אופיים הדיפרנציאלי של הכבוד והבושה עולה יפה מן המקור הבא, שאף הוא שאלה שנשאל ר' יהושע בנבנשת. עניינה מאסרו של חכם וגביר מנכבדי קהל גירוש באיסתנבול בגין חובו לקהל. בהוראת מורשה המס של הקהל תפס חייל את האיש, והובילו בפומבי לבית הדין השרעי 'מה שלא נעשה כזה לאחד הריקים [...] כי כל כונתו היתה להשפיל את כבודם כנפש האב ונפש הבן שניהם יחד להשפילים עד ארץ ולהגיע עד עפר [...]'. המשיב חייב את האשם בעונש, בין היתר על שבייש אדם נכבד והסביר:⁸

כי הבושה הוא לפי המבייש והמתבייש וכיין שאיש כמוהו היה לו בושה להתפש ככה ברחוב העיר חייב [הפרנס] עונש על זה [...] דאחר שהח"ר [=שהחכם רבי] יעקב עזיאל הנו' ובנו הם מהחשובים שבעיר כנודע ולהם יחשב שימת בקי קולי [=bakukulu, מפקח מס] והולכת בית האסורים לחרפה גדולה ולעלבון נמרץ כי הכל לפי המבייש והמתבייש [...].

הכבוד הוא אחד ממרכיבי הסטטוס החברתי של היחיד. במובנו הרחב המונח נרדף במידה רבה לשם טוב ומהוגנות, ובמובנו הצר (שנדון בו בהרחבה בהמשך המאמר) משמעו עליונות, הצטיינות במעלה כלשהי (גיל, חכמה, עושר) על פני אחרים.

נבחן תחילה את הכבוד האישי במובנו הרחב: כיצד משיגים אותו ומה משמעותו? הדרך להשגתו היא באמצעות התנהגות מכובדת, קרי קונפורמית – הליכה בתלם, ציות לנומרות החברתיות ולכללי ההתנהגות המקובלים והידועים. התנהגות מכובדת עושה את האדם מכובד במובן הרחב של תואר זה. במובן זה גם אדם ממוצא פשוט ובעל אמצעים צנועים עשוי להיות בעל כבוד. כל עוד יוסיף לנהוג כראוי, ישמר את תדמיתו המכובדת. בגדר התנהגות מכובדת בהקשר היהודי העות'מאני כלולים התנהגות מוסרית, אדיקות דתית, יושר, וכן צניעות הליכות המופגנת באורח חיים מהוגן ושקט.⁹ כל אלה חשובים בחברה המייחסת חשיבות עליונה למסורת ולשמירה על גבולות הסדר החברתי.

8 שער יהושע (לעיל הערה 2), ח"ב, ח"ב, סט, מח ע"א-ב. על חרפת אדם נכבד (מרכיב תורה), שבמאסרו הפומבי היה גם 'משום בזיון וחילול התורה' ראו גם: שם, יו"ד, כב, רצו ע"א (=שיח ע"א). עוד בעניין זה ראו להלן עמ' 23.

9 'שאבי הנערה ואמה וכל בני ביתם ומשפחתם הם בעלי כבוד וצנועים ביותר וכל דבריהם נבחת ומעשירם במיתון רב מבלי שירגישו אחרים בענייניהם כלל [...] (ר' בנימין פונטרמילי, שבט בנימין, שאלוניקי תקפ"ד, ש, קלד ע"ב-ג). מנטליות זו גם שוללת חשיפת סודות משפחתיים ותלונות על צרות ומצוקות.

על חשיבות הדימוי המכובד גם בעיני חלק מבני המעמד הנמוך מעידים פתגמים עממיים, המציבים כבוד מעל לעושר.¹⁰ מעידה על כך גם פניית יחידים, לאו דווקא מן העילית, אל בתי דין בתביעות שעניינן פגיעה בכבודם, הוצאת דיבה וכיוצא בזה. כבוד הוא בעיקר נחלתם של גברים בוגרים ועצמאיים המסוגלים להגן על עצמם, על רכושם, על שמם הטוב ועל משפחתם. המרכיבים החשובים בכבוד הגבר הם היותו מפרנס עצמאי ואב לבנים. התנהגות גברית מכובדת כוללת תכונות נוספות: אצילות רוח, נדיבות ונטיית חסד אל הנמוכים ממך. כל אדם נתון לבחינה ולפיקוח מתמיד מצד החברה הסובבת, ואם נכשל, איבד את כבודו, לעתים בלי יכולת להשיבו.

גבר וזהה גם באמצעות סממן חיצוני – הזקן. זקן היה מרכיב מרכזי וכמעט חיוני בכבוד הגבר במזרח המוסלמי, והיעדרו אפיין עבדים או סריסים. בפתגמים משמש זקן סמל לגבריות, הדרת פנים וכבוד, ופגיעה בו נתפרשה כפגיעה בכבוד הגברי (ראו להלן).¹¹ עמדתו החברתית של היחיד ניכרת בדרכים שונות: בלבושו של אדם, בעשייתו למען נזקקים, בנדונייה שהוא מעניק לבנות משפחתו, וכן ברוחב היד שהוא מגלה בטקסים משפחתיים, בפרט אלה הקשורים בנישואין.

זכאותה של אישה שאינה מיוחסת ואינה עשירה לכבוד אישי לא הייתה מובנת מאליה, ויש מי שמביע את ספקותיו בעניין זה בדרשה שהועלתה על הכתב:¹²

עם היות כי לכאורה נר'אה] שמדרגת הנשים היא מדרגה פחותה ושפלה לפי שאינן בלימוד תורה שיעקר העולם וקיומו הוא בשביל התורה וא"כ [=ואם כן] היה נראה שאינן]ה] ראוייה לכבוד אבל אחר החקיר'נה] ודריש'נה] מצינו שהנשי'ם] ראויות הם לכבוד [...] נר'אה] מזה כי ראוי והגון המעשה לעשות הספד על הנשים הכשרות כי מצד הכבוד הזה נשתוה האשה לכבוד תלמיד חכם [...] תשוב עינו לראות טוב כי ראוי ליתן כבוד לנשים הכשרות [...] ומה גם דהמניעה מכבודה היא פגם משפחה וכבודה נוגע לכל המשפחה [...] וא"כ משום כבודה של בני משפחתה ראוייה לכבוד ועוד כי מצד מעשייה הטובים ראוייה לכבוד [...].

10 'מאס ואלו סיניר [אונורי] אין פלאסה קי פארה אין קסה [טוב יותר (כבוד) בין הבריות ממעות בארגון] (מוסקונה [לעיל הערה 5], עמ' קמד). ובדומה לזה: 'מאס ב'אלי סיניר אונור אין פלאסה קי דיסאונור אין קאמה דוראדה [טוב כבוד בשוק מחרפה במיטת זהב] [גאון [לעיל הערה 5], עמ' 101].

11 ראו למשל: L. d'Arvieux, Voyage dans la Palestine..., Amsterdam 1718, pp. 142-147. המתאם בין זקן לכבוד הגברי ראו למשל את הפתגם 'קין ברב'ס ויא ברב'ס אונרה [לפי מראה הזקן ניתן הכבוד] (מוסקונה [לעיל הערה 5], עמ' קא). על הזקן בתרבות היהודית בימי הביניים ראו: א' הורוביץ, 'משמעויות הזקן בקהילות ישראל', פעמים, 59 (תשנ"ד), עמ' 124-148, ובפרט עמ' 138-146. על גזיות הזקן כעונש משפיל ראו למשל: ר' חיים שבת, תורת חיים, ח"ג, שאלוניקי תפ"ב, צד, קלד ע"א. וראו עוד להלן בהערה 36.

12 ר' יוסף יודא, בני יוסף, שאלוניקי ת"פ, נה ע"ד, נו ע"ד-גו ע"א.

כבוד המשפחה הוא העילה המצדיקה מתן כבוד גם לאישה. כדי לזכות בו עליה למלא אחר דרישות החברה וציפיותיה. כאן יש להבחין בין חברת הגברים לחברת הנשים בעיני הגברים (ולעניין זה אין הבדל בין יהודים למוסלמים): הצניעות, קרי הסתרת הגוף, התנשאה מעל לכל שאר הגורמים בעיצוב כבוד האישה. כשכניהם המוסלמים ראו היהודים בגבר פטרוני ושליט על מיניותו ולא פחות מזה על מיניות הכפופים לו. התנהגות המינית וצניעותן של נשים הקשורות אליו בקשרים דם או נישואין (בראשן אשתו ובנותיו) משפיעות ישירות על כבודו, וכל עבירה בעניין זה מזיקה לא רק לשמן הטוב, אלא גם פוגעת בשמו, בכבודו הגברי ובכבוד הקבוצה כולה.¹³

ההגבלות על לבוש האישה ותועה נועדו למנוע פגיעה בכבוד הגבר ולהסיר מכשולים מוסריים מכלל הציבור הגברי. כך למשל כותב ר' אלעזר פאפו (1785–1828): [...] וגם כן חובה מוטלת על האישה להוכיח במישור בחיך מתוק את אשתו ואת בנותיה והנלוות אליו ולהמשיכן מכל סדר נזיקין ושתהיה כל כבודה בת מלך פנימה צנועה צופיה הליכות ביתה ובוזה אשה יראת ה' היא תהלהל [...].¹⁴ האמרה 'כל כבודה בת מלך פנימה' משמשת תדיר לתיאור התנהגות נשית רצויה כבר מגיל הילדות. נוסחאות פתיחה של אגרות הממוענות

13 ראו: ד' פורמבה, 'סיפור מספירי אלף לילה ולילה בתמש גרסאות: השיח המיני והחברתי בקונטקסט השוואתי', ג'מאעה, ב (תשנ"ו), עמ' 25. במאמר על גירושין, המסתמך על תעודות מהמאה ה'ט"ז מבית הדין השרעי של העיר ענב שבדרום-מזרח אנטוליה, בדיקה לסלי פירס גם מקרי גירושין על רקע האשמת ניאוף. בשלושת המקרים שמצאה פירס צוטט הבעל כמי שמתלונן בזעם כי התנהגותה הבלתי מוסרית של אשתו פגעה קשות בכבודו וכי אין הוא יכול לחיות עמה עוד. הגירושין באו לשקם את כבוד הבעל הנבגד; הקהילה הקפידה שהבעל ישמור על כבודו ויגרש את האישה הבוגדת, החוק אף העניש בחומרה בעל שאינו מגרש את אשתו הנואפת: L. Peirce, "She is Trouble... and I will Divorce Her": Orality, Honor and Representation in the Ottoman Court of "Aintab", G. R. G. Hambly (ed.), *Women in the Medieval Islamic World*, London 1998, pp. 286–288

14 ר' אלעזר פאפו, פלא יועץ, ח"ב, קושטא תקפ"ד, ערך נשים, מו ע"א. על הגבלת תנועת הנשים ראו בהרחבה: 'בן-נאה, 'נשים ומגדר נשי בראי תקנות יהודי האימפריה העות'מאנית', פעמים (בדפוס). מאלפת בהקשר זה פניית גבר יהודי לידידו: 'הנה ראיתי אשתך כי בחלון ביתך רואה ונראית בפתח עינים לכל העובר והולכי על דרך כוונה היושבת בפתח דרכים מדוע זה תסתיר פניך ממנה ולא תכלימנה?' (ר' משה ישראל, משאת משה, ח"א, שאלוניקי תצ"ד, יו"ד, יג, נד ע"ב). במקרה אחר גילה בחור אחריות ודאגה לשמה הטוב של נערה שהרתה, ותוך התחשבות בעמדתה המחמירה של החברה המוסלמית הסכים לסייע לנישואי הנערה שלדבריה הרתה ממנו: 'מפני כבוד הבחורה דוסף סוף היתה בת ישראל [...] וכדי שלא תגלה רעתנו לפני האומות' (ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, אה"ע, שאלוניקי שני, קלו, קלד ע"ב). מקרה אחר שנדון בשו"ת מהרש"ם עניינו תביעה על רקע האשמות הדדיות בחוסר צניעות ואפילו במגע אסור (שו"ת מהרש"ם, יו"ד, קפג, קכג ע"ד–קכד ע"א). בתיאור מקרה של דיכוי שנכנס אל גופה של בחורה מקהילת צפת וגרם לכך שרגליה נחשפו בפני הציבור, המספר מדגיש: 'זעתה נאבד ממנה צניעותה' (ר' יוסף סמברי, ספר דברי יוסף [מהדורת ש' שטובר], ירושלים תשנ"ד, עמ' 322). עוד בקצרה על כבוד האישה שעניינו צניעותה ראו: ג' הדר, 'קהילת תירה במאות ה-19 וה-20', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ו, עמ' 76–79, 84.

אל נשים מדגישות אף הן את המעלות העיקריות הראויות ליהודיה כבודה: מידת הצניעות ויראת ה'.¹⁵ כך היה גם בכתובות קבורה. הפתגם העממי קובע קביעה מתמירה ביותר שפירושה שאין לכוון באשה: 'מוזיר אונראדה אה לה פונטה די לה מונטאניה [אישה מכובדת היא זו הנמצאת בפסגת הר]'.¹⁶ בכתבי החכמים, ובעיקר בדרשותיהם, תוארה דמות האישה הנכבדה באידאליזציה על-פי דמותה של אשת חיל בספר משלי: צנועה, אך לבושה בהדר, מכלכלת את ענייני ביתה בשכל ובצנועה.¹⁷ מעשי צדקה של נשים תרמו תרומה חיובית לעיצוב דימויה, כפי שראינו לעיל.

סולם הערכים של נשים נבדל מזה של גברים, וכך גם האופן שהבינו בו את משמעות הכבוד. כישורים, נדיבות, טוב לב ותכונות אחרות היו חשובות בעיניהן יותר מהתנהגות מוסרית ללא רבב. כך למשל הופתעה אוני ויקאן לגלות כי נשים מוסלמיות סבורות שהתנהגותה של נואפת הינה עניינו של בעלה בלבד, והן מקבלות את העובדה שיש נשים שלא אכפת להן מכבודן. הן לא נידו אישה כזו מחברתן, ולא העירו לה על כך. הסולידריות והחברות בין נשות הרובע היו בעיניהן ערך חשוב יותר.¹⁸ בהיעדר אפשרות למחקר שדה עלינו להסתפק בעדות עקיפה העולה מתוך פתגמים, סיפורים ובעיקר רומנסות, שהועברו, נלמדו והושרו בפי נשים ובין נשים. כוונתי בעיקר לרומנסות המתמקדות באהבה, יחסים

15 ר' יהושע בן-ראובן, קול יהושע, קושטא תצ"ב, יח ע"ב. לנוסחי כתובות קבורה של נשים יהודיות ראו: 'בן-נאה, 'קבורה, חברות קבורה וכתובות מבית הקברות של קהילת יהודי קהיר במפנה המאות הי"ז–י"ח', פעמים, 98–99 (תשס"ד), עמ' 205–220.

16 קולונמוס, מקדוניה (לעיל הערה 5), מס' 830; הנ"ל, בוסניה והרצגובינה (לעיל הערה 5), מס' 592. מסתבר כאן בבירור כי 'מכובדת' פירושו 'צנועה'. השו"ת 'לה ביב'דה אונראדה סו פואירטה סיראדה [אלמנה כבודה היא זו שדלתה סגורה], רוצה לומר אינה לוקה בפריצות מינית (מוסקונה) (לעיל הערה 5), עמ' קיז.

17 ר' יהושע בנבנשת, אוני יהושע, קושטא תל"ו, צג ע"א–ע"ב. בספרות התורנית נשתמרו עדויות שנשים כבודות נמנעו מיציאה, ודיינים התחשבו בכך. כך למשל נערך טכס חליצה בבית אישה 'כי היתה אשה גדולה ומתביישת ללכת החוצה [...] (ר' נסים חיים מודעי, מימר חיים: חיים לעולם, איזמיר תרמ"ה, אה"ע, ס"ק ה, קנג ע"ב). תעודות בתי הדין השרעיים מלמדות כי כך נהגו גם הקאדי וצוות בית הדין השרעי. לפי מקור מן המאה הי"ט, נשים שאכן יצאו מביתן עשו זאת בזהירות הראויה: [...] אין שייך הרורז בנשים שהולכות לדרך לפני ב"ד מאחר שהן כבודות והולכות מכוסות מכף רגל ועד ראש ואין נגלה ממנה דבר שיוכל האדם להסתכל בה ולהרהר עליה [...] (ר' נסים אברהם אשכנזי, מעשה אברהם, ח"א, איזמיר תרט"ו, חו"מ, טו, רג ע"ב; תודה למר דב הכהן על מראה מקום זה); הקישור כאן בין צניעות לכבוד ברור. על הדרישה מן האישה לניקיון הבגדים והבית ראו למשל: ר' אליהו הכהן, שבט מוסר, קושטא תע"ב, עה ע"ד–עו ע"א.

18 כך גם בפרשה שהתרחשה באיסתנבול בראשית המאה הי"ז, ודנתי בה בהרחבה במקום אחר: 'בן-נאה, 'שערוריית ניאוף באיסתנבול', ממורת וממערב, ח (בדפוס). הבלגה והעלמת עין מצד בעל הממשיך לחיות עם אשתו הנואפת מצא יוסף גינת (לעיל הערה 6) בקרב הבדווים בישראל (שם, עמ' 237), והוא מסתמך על אוני ויקאן אשר חקרה את החברה המוסלמית בעיר סוחד שבצ'כוסלובקיה (U. Wikan, 'Shame and Honour: A Contestable Pair', *Man*, 19 (1984), pp. 639–640, 643

בתוך המשפחה, ניאוף, גילוי עריות, קיום יחסי מין שלא במסגרת הנישואין, אכזריות בתולין וכדומה. יצירות אלו מעוררות את הרושם כי דעתן ועמדתן של נשים בנושאים אלה לא הייתה זהה לעמדת הגברים. פתגמים רבים מלמדים כי סטטוס של אישה נשואה היה בעיני נשים מצב אידאלי וסמל למכובדות.¹⁹

החיים דאגו לכבודם גם לאחר המוות, בראש ובראשונה בטקסי לוויה וקבורה פומביים. רבים מבעלי היכולת הקפידו לצוות בפירוט על הפעולות שיעשו לאחר מותם, והותירו סכומי כסף לצרכים אלה.²⁰ מיקומה של חלקת הקבר, טיב המצבה והכתובת שנחקקה על גביה סימנו בבירור את מעמדו החברתי של הנפטר, או לפחות את זה שביקשו קרוביו להציג. נוסחי הכתובות ממחישים את ההבדל בחלוקת התפקידים המגדרית מצד תפיסת החברה, אך זו אינה ענייננו כאן. במקרה מסוים ביקש אדם היתר להחלפת המצבה שהונחה על קבר אמו במצבה יקרה יותר ההולמת את כבודה, המזוהה בבירור עם כבודו וכבוד המשפחה כולה.²¹

כבוד לא היה נחלת היחיד בלבד אלא גם נחלת הקולקטיב ברמות שונות. בשימורו נודע מקום חשוב להתנהגות הפרט, שכן כבחברות יס-תיכוניות אחרות גם בחברה היהודית העות'מאנית השפיעה התנהגות היחידים על הקבוצה כולה בגלל הערבות ההדדית והאחריות הקיבוצית. המשפחה מהווה אפוא יחידה בעלת כבוד או חסרת כבוד. הוא הדין בגופים חברתיים גדולים יותר: חברות וחבורות, קהל וקהילה, עיר, ואף הקבוצה האתנית – כלל

19 למשל הפתגם 'דה מי לה אונרה קומיטי לה בודה' (קולונמוס, מקדוניה [לעיל הערה 5], מס' 847; הנ"ל, בוסניה והרצגובינה [לעיל הערה 5], מס' 244). תרגומו המדויק של הפתגם אינו ברור. לדעתי יש לתרגמו: 'כבוד אותי [בנישואין] [אתון?] את הנדוניה'. מסתבר כי בעיני האישה הזוכרת, הצעת הנישואין היא אקט שמכבד אותה. על רצון האישה בנישואין ובאהבה ראו למשל בפתגמים שהביאו אלכסנדר וחזן-רוקם, יסודות של מקום [לעיל הערה 4], עמ' 125; הנ"ל, גלגלי משמעות [לעיל הערה 4], עמ' 281-282. במקור האחרון המחברות עומדות על ההשקפות הסותרות המצויות ברומנסות, במקרה זה אודות אהבה (שם, עמ' 283).

20 ראו למשל צוואת שמחה, אלמנת מנחם אקוני, שניתנה בשאלוניקי בשנת תכ"ט. היא מבקשת בה בין השאר: 'והם יעשו לי כל צורכי קבורתי וכבודי והאבן על מצבה שלי' (ראו אהרן הכהן פרחיא, פרח מטה אהרן, אמשטרדם תס"ג, ח"א, נ, ק ע"א). בצוואה אחרת מדיגש הכותב את כבוד המשפחה ואת עושרה של הנפטרת כמדד להוצאות השונות הקשורות בקבורה (ר' חיים ויטאל, באר מים חיים, ירושלים תשכ"ו, עד, רה ע"ב). הוצאות לכבוד הנפטרים נזכרות בתקנות ירושלים: ראו: ספר תקנות ההסכמות ומנהגים הנהוגים [ע"פ ע"ק] [ע"פ הקדש] ירושלים ת"ו [תכונן ותבנה]... (מהדורת ר' חיים אברהם גאגין), ירושלים תר"ב, כה ע"ב.

21 [...] והניח אבן מצבה עליה כמנהג אחיו [=ואחר זאת] ראה ר' אבן שאינה כבודה במצבה זאת ורצה להסי' [ה] ולהניחה על קבר נכדו ולשים עוד מעות אחרים כדי ליקח אחרת טובה ממנה [...]. (ר' יצחק הכהן חסיד, אהל יצחק, שאלוניקי תקס"א, חו"מ, ק, קא ע"ב). אדם אחר מספר כי קבר את בתו בתכריכי פשתן דקים ויקרים מפני כבודה (ר' שלמה הלוי, לב שלמה, שאלוניקי תקס"ח, אה"ע, לה, מט ע"ג-ע"ד). עוד לעניין מימון הוצאות הקבורה והעמדת מצבה ראו: ר' חסדאי הכהן פרחיא, תורת חסד, שאלוניקי תפ"ג, פו, סב ע"ב.

הציבור היהודי ('האומה הישראלית').²² כל עוד הקבוצה מנוהלת ומתנהלת כמות נשמר כבודה. סכסוכים, מחלוקות ונוכחות עבריינים פוגעים בכבוד הכלל. בהסכמות קהל לא מעטות מודגשת החובה לציית להן 'לתועלת וכבוד הקהל', וכבוד הקהל היה עילה להתעקשות על קיום ההסכמות בלא לסטות מהן.²³ הכבוד הקולקטיבי מגולם גם באישיותו של מנהיג הקבוצה – האב, ראש הקהל, רב ראשי ('חכם באשי') וכיוצא בהם.

בהקשר זה אי אפשר שלא לציין את הקבוצה היהודית הספרדית – יוצאי ספרד במזרח ובמערב – ובעיקר את בני 'האומה' הספרדית-הפורטוגלית. תחושת המעלה והייחוס שאפיינה אותם מקדמת דנה נצטרפה אצלם לאידאולוגיות בדבר טוהר הדם שקנו להן שביטה בעולם האיברי במאות אלו. ההתבדלות ותחושת הכבוד והעליונות של היהודים הפורטוגלים בפורה המערבית, נדונה זה מכבר במחקריו של יוסף קפלן, ובפרט במאמריו על קהילת אמשטרדם. תחושות אלו הביאו את הקהילה לחוקק שורת תקנות שנועדו לעצב ולשמר את דימויים בעיני הסביבה הנוצרית. כן ציין קפלן את השוני ביחסם לעניים: בעוד עניים בני האומה הוסיפו לשמר מעט מכבודם וראוי היה להגן עליהם, הרי העניים האשכנזים היו משוללי כבוד מכול וכול.²⁴ יחד עם זאת, עדיין אנו חסרים בירור מקיף וכולל של

22 על כבוד המשפחה ראו להלן. לתקנות שעניינן דאגת בני החבורה (החברה להגנת החברים, רכושם וכבודם) ראו למשל ר' חיים שבתי, תורת חיים, ח"ג, שאלוניקי תפ"ג, כה, מ ע"ב-ע"ג: 'קצת גבירים אנשי יחידי ק"ק [=קהל קדוש] פ' [=פלוגי] [...] ועשו ביניהם אגרת ההסכמות וזה נסח האגרת: [...] ומעתה קיימנו בינינו האחרות להיות לאחיים נועדים לעזור איש את רעהו על הדין ועל האמת וכן בענייני תקוני הקהל כללים ופרטים הן לריב ומצה שיפול בין איזה מאנשי אגודתנו ואת ובין זולתו הן שיהיה על דבר ממון והן שיהיה על דבר כבוד שמו מעתה נתחייבנו כלנו ח"מ [=ח-תומי מטה] וקבלנו איסור על נפשנו לצאת כל א' ממנו לעזרת חבריו לעזרים ולתמוך כבוד בימינם ולהשתדל בכל עוז ותעצומות להוציא לאור משפט כל הדורש דת ודין על הדין ועל האמת ולחוש כל א' ממנו על כבוד חברו ועל כל דבר כבוד שמו ובנופנו ובממונו [...]'. ראו גם: ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות התשובות (מהדורת י' בוקסבוים), ח"ב, ירושלים תשמ"א, קצט, קע ע"א. לעניין התחרות בין יהודים ובין קבוצות דתיות ואתניות אחרות על מקום של כבוד וקדימות באירועים רשמיים ראו: 'בן-נאה, 'החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה ה"ו' (איתנבול, שאלוניקי ואיזמיר), עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, עמ' 88. כבוד האומה אף דוחה הלכה – ברבע השלישי של המאה ה"ח התיירו רבנים לנכבדים יהודים לסטות מן המנהג המקובל ולהתגלות בימי העומר, מאחר שהם 'נכנסו' [ויצאו] בפתחי השרי' [ע"פ] [...] (ר' יוסף מולכו, שלחן גבוה, ח"ב, שאלוניקי תק"ם, י"ד, קנד ע"ד). על חילול כבוד הציבור היהודי והאמונה היהודית ראו למשל: ר' דניאל גיראסי, אודה ה', ויניציה תמ"ב, כט ע"א; טוביה הכהן, מעשה טוביה, ויניציה תס"ו, כה ע"א; ר' שמאל יצחק מודיאנו, באמן שמאל, שאלוניקי תפ"ג, כב, כב ע"א-ע"ב; ר' חיים בנבנשת, שיירי כנה"ג, או"ח, ליוורנו תקנ"ג, קא ע"א. מודעות לכבוד האומה ניכרת היטב גם בתפוצה הפורטוגלית המערבית (ראו להלן בהערה 24).

23 על גפינה בכבוד הקהל ראו למשל: שו"ת מדר"ש לבית הלוי, י"ד, י, לא ע"ב. לתקנות בעניינים אלה ראו לדוגמה: ר' אברהם די"בוסון, לחם רב, איזמיר ת"כ, סח, מ ע"א-ע"ב; ר' יוסף קאר, אבקת וכל, שאלוניקי תקנ"א, קעט, קה ע"א ועוד.

24 'חכם של היהודים הספרדים והפורטוגאליים ליהודים האשכנזים באמשטרדם במאה ה'17',

התפיסה העצמית ושל מהות היחסים בין הפורטוגלים, האנוסים לשעבר שחזרו ליהדות זה מקרוב, ובין יוצאי ספרד האחרים. דימוי עצמי שיש בו מרכיבים של ייחוס אבות, גדולה ובדלנות נתגלגל עד לשיח האוריינטליסטי היהודי במרכז אירופה במאה ה"ט. פנינה מורג-טלמון דנה בבני העדה הספרדית בירושלים במאה הכ' ואגב כך טיפלה גם בנושא הזהות העצמית. מדבריה משתמע בכירור כי תפיסת הכבוד (ה'גראנדיז'ה) ורגשי העליונות של יוצאי ספרד היו מן הגורמים המכוננים בזהות העצמית והקבוצתית של יוצאי ספרד כיחידים וכציבור.²⁵ אך לפי שעה אין בנמצא מחקר מפורט בנושא זה.

אבדן כבוד

בדיוק כשם שניתן לרכוש כבוד באמצעות תכונות ופעולות מסוימות, כך ניתן לאבדו, לעתים באופן בלתי הפיך. הבושה ('זירגואינסה' בלאדינו²⁶) היא במידה רבה בת זוגו של הכבוד האישי ולא דווקא ההפך ממנו. מנגנון הבושה פועל היטב בקבוצות קטנות. רק בקרב קהילות וחברות המתאפיינות ברמה גבוהה של תלות הדדית מתאפשרים תקנון מדוקדק של התנהגות וחיוב של משמעת וציות באמצעות פיקוח הדדי מתמיד (רכילות, שמועות בדבר איום בעונש כזה או אחר), המצמיח מצדו פיקוח עצמי, מאמץ לפרש את מעשי האחר, וכן אתוסים של כבוד.²⁷ די היה בחשש מפני אבדן הכבוד האישי או כבוד המשפחה כדי למנוע מעשים שונים. לפיכך היוותה כלי יעיל לריסון דחפים של יחידים, ולעתים שימשה סנקציה בידי הציבור. ייתכן מאוד כי האוכלוסייה במזרח התיכון העניקה משקל ומשמעות רבים יותר להימנעות מבושה משהעניקה לרדיפה אחר כבוד.²⁸

ש' אלמוג ואחרים (עורכים), תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה: שי לשמאל אטינגר, ירושלים תשמ"ח, ביחוד עמ' 412. עוד על הזהות הספרדית-הפורטוגלית, ה'אומה' וההאגה לשמירה על הכבוד והסוד, וכן על מעשי קידוש השם של האנוסים בבחינת אקט המעצים את כבוד האומה ראו: M. Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, Bloomington 1997, pp. 81–92, 132–151. על תחושת בני העדה הספרדית בירושלים במאה הכ' ראו: פ' מורג-טלמון, 'השתלבות של עדה ותיקה בחברת מהגרים: העדה הספרדית בישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ם, עמ' 86–121. על ה'גראנדיז'ה ראו לאחרונה רבריו של משה שאול, הרואה בה אחד מן הערכים שגזרו יוצאי ספרד, ואשר שמרו עליהם מטמיעה בעדות יהודיות אחרות, ולא כל שכן בחברה העות'מאנית: M. Shaul, 'La "Grandeza" de los Sefaradis', *Aki Yerushalayim*, 59 (1999), pp. 11–13. לספרות נרחבת בענייני האוריינטליזם היהודי במאה ה"ט ודמות היהדות הספרדית-הפורטוגלית ראו: T. M. Endelman, 'Benjamin Disraeli and the Myth of Sephardi Superiority', *Jewish History*, 10/2 (1996), pp. 21–35, esp. pp. 25ff. ראו הערך Vergewensa, אצל נחמה (לעיל הערה 7), עמ' 588–589. למונח זה משמעויות נוספות: איס אונג וירגואינסה' – כלומר: זו שערורייה; איס וירגואינסה' – דבר שאין לעשותו; קי וירגואינסה' – דבר שבשום פנים ואופן אין לעשותו.

27 כך בביקורת על אליאס על הימנעותו מדין בתקנון במסגרת בלתי הייררכית: ג' אלגוזי, 'הלכות הגוף וארגון החברה: "תהליך הציזיליזציה" של נורברט אליאס', זמנים, 70 (2000), עמ' 79.

28 על הבושה ראו: U. Wikan, 'Shame and Honour: A Contestable Pair', *Man*, 19 (1984), pp.

בהקשר זה אוסיף משפטים אחרים על הפיקוח על התנהגות היחיד. לפיקוח הקשר כפול: הקשר אחד הוא איטורי הדת היהודית ופרשנותה בהלכה ובתקנות הקהל; הקשר שני הוא התרבות ונורמות הקיום בעיר המוסלמית העות'מאנית. בין מנגנוני הפיקוח החשובים נוכל למנות גופים קהילתיים רשמיים כ'ממוני העברות' (מוסד שנוצר עוד בחצי האי האיברי והמגורשים קוממוהו), וגופים הממונים על המוסר הציבורי מטעם השלטונות – המהתסב, הסופאשי ואחרים. נוסף עליהם פעלו גופים ומנגנונים בלתי רשמיים, אך חזקים לא פחות, ובראשם הפיקוח הציבורי, כלומר דעת הקהל (במשפחה, בקהילה, בשכונה), שאחד מביטוייה הבולטים הוא הרכילות. בצד הפיקוח הציבורי מצוי יסוד של פיקוח עצמי המבוסס על רגש הבושה, והחשש מפני מצב של בושה וביזיון. הפנמת הפיקוח החברתי הציבורי היא 'הכורח החברתי לפיקוח עצמי', והיחיד מתוגמל על שליטה בדחפיו.²⁹ היו דרכים שונות לאבד את הכבוד, אם במעשה של בעל הדבר עצמו ואם בשל פעולה מצד אדם אחר. מאחר שמגדר ומעמד חברתי קבעו את מערכת ההתנהגויות המחייבות את היחיד, נודע לגורמים אלו מקום מרכזי בשיפוט החברתי של נורמטיביות המעשה ושל שאלת אבדן הכבוד. התנהגות גברית נאותה נחשבה בלתי מכובדת לאישה ולהפך. אדם עשוי לאבד את כבודו במו ידיו בעשיית מעשה הממיט עליו קלון, כגון התנהגות בלתי מוסרית,³⁰ שכרות כרונית,³¹ קיבוץ נדבות,³² ועוד. התנהגויות מסוימות גררו אף

635–652; G. M. Kressel, 'More on Honour and Shame', *Man*, 23 (1988), pp. 167–170; S. Brandes, 'Reflections on Honour and Shame in the Mediterranean', D. D. Gilmore (ed.), *Honour and Shame and the Unity of the Mediterranean*, Washington 1987, pp. 121–134. N. Elias, *The Civilizing Process, II: State Formation and Civilization*, Oxford 1982, pp. 229–247, 292–300.

30 על שימוש ברתיעה מרגש בושה כאמצעי לשכנוע נגד משכב זכר ראו דברי ר' אליהו הכהן: [...] ואם יצרו יפתו לשכב עם זכר משכבי אשה ישם נגד עיניו כשיתמלא זקן הנרבע ופרט אם יפגעו שניהם יחד בזמן חוקנה כמה מהבישוש והבושת והחרפה והכלימה והקלון בזכרם איך שכבו זה עם זה' (שבט מוסר [לעיל הערה 17], יב ע"א–ע"ב). אף מריבה על עניינים טפלים נחשבה מחוסרת כבוד; ראו: פלא יועץ [לעיל הערה 14], ח"א, ערך ילדות, צט ע"א.

31 ראו לדוגמה האשמה בשכרות שהיא זלזול חמור בכבוד ראש חברת הקברים: ר' מאיר די-בוטון, שאלות ותשובות, אומיר ת"כ, יט, לד ע"ב. על שכרות הגוררת ביזיון מעיד הפתגם העממי: 'איל וינו אי איל ויזיר לו אוי רזיל [היין יביא לידי ביזיון אפילו את הווזיר כשישתכר] (מוסקונה) [לעיל הערה 5], עמ' פ; לפתגם שעניינו דומה ראו גאון [לעיל הערה 5], עמ' 116). הסכמת ממוני איסור והיתר באיסתנבול משנת תקמ"ו (1786) התייה לשוחטים לשתות כוס יין אחת ביום 'דוקא בתוך בתיהם בדרך כבוד אבל במחאגי [בית המרוח] כלל [ן]כלל לא' (פנקס בית הדין בקוששא [מהדורת ל' בורגשטיין-מקובצקי], לוד תשנ"ט, עמ' 157–158).

32 כך למשל: [...] וכראות כי כלתה אליו הרעה מסיר משה הבושת מעל פניו ומעזי פניו וכלימה כוסה פניו עד שהם משתנים לגזונים ככרום ומתקרב לחו מן קאמיא בחנות מוכר אוכל נפש ומתחנן לפניו ברוב חמלה שיפתח לו בצדקה עד ככר לחם [...] (שבט מוסר [לעיל הערה 17], ל ע"ג). הפתגם קובע: 'פרייטי אין לה אזיטה או נו קאיגאס או פואיטה די לה ג'ינטי [עדיף למות מרעב מלהתדפק

הן אבדן כבוד. כך למשל התקדשות שלא בפומבי הייתה מבישה עבור בת-טובים: [...] כי לא יצויר שהאשה כבוד[ה] וצנועה בת גדולי[ם] וטובי[ן] העיר תתקדש בהסתר פנים והיא נחבאת אל הכלים שלו[ו] [א] מדעת אביה ואמה וקרוביה כי לא זה הדרך של פחותות העיר הזאת כ"ש [=כל שכן] לבת אציליה [...].³³ נמצאו גם מי שראו בגירושין עניין מביש שיש להימנע ממנו בכל דרך.³⁴ מלאכות מסוימות נשאו סטיגמה שלילית. בהקשר זה ניכר היטב הפער בין מימרות ופתגמים בשבח כל מלאכה שהיא, המכבדת את בעליה, ובין המציאות המקיימת הייררכיה של עיסוקים – בראשה המסחר, שנחשב מלאכה קלה ומכובדת, ובתחתיתה מקצועות בוזיים שפרנסתם מעטה וטרחתם מרובה דוגמת עיבוד עורות.³⁵

יש שאנשים אחרים פוגעים בכבוד היחיד במחווה פיזית, כגון תנועה מגונה, מכה, מריטת זקן וכדומה,³⁶ או בעלבון מילולי המכוון כלפי הנפגע או כלפי אבותיו. אפילו הכאת אישה נחשבה מבזה, ור' יוסף קארו (1575–1488) קורא 'לחוש ולחמול על כבוד בנות ישראל' ולהימנע מכך.³⁷ לעתים גם היה די בכינוי סתמי כלשהו כדי לפגוע בכבוד

על דלתות] [שאלו [לעיל הערה 5], עמ' 11]. עניים 'צנועים', בני טובים שהתביישו לקבץ נדבות, וכו' לסייע רשמי מן הקהילה, שהבחינה בינם ובין עניים אחרים. כך למשל נתקנה באימרוי בראשית המאה ה'י"ט הסכמה להעלות שיעור הגאבילה על הבשר הכשר 'לקבץ בכל ע"ש [=ערב שבת] ע"י גזבר אחד והוא יחלקם לצנועים בעלי כבוד שאינם פושטים ידיהם לקבל צדקה בפרהסיא שיהיה לכל אחד לפחות ליקח להם צד לשבת קדש [...] (ר' חיים פאלאג'י, חוקות החיים, איזמיר תרל"ג, צג, קמה ע"ג). כך גם במליצות שבתיאורים ספרותיים על סיוע לעניים בני טובים.

ר' יוסף אלמושנינו, עדות ביהוסף, ח"א, קושטא תע"א, מג, עו ע"ב.
 33 כך לדוגמה במאה ה'י"ז בני זוג ממזרים מבקשים פירוד אך לא גירושין 'כי הם בני כבוד ואינם רוצים שיהיה שם שום ערעור לא בחייהם ולא במותן' (ר' אברהם הלוי, גנת ורדים, ח"ב, קושטא תע"ז, אה"ע, כלל ד, כב, עח ע"ב)

ראו למשל: 'זרובא דרובא הנותנים מעות לעשות עסקא זאת הם ת"ח המוכרים נדוניית נשותיהם וקובצים על יד צרור כל שהוא להשתכר בו ולהתפרנס דרך כבוד' (ר' יוסף שמואל מודיאנו, ראש משביר, שאלוניקי תקפ"א, יו"ד, י ע"ג). עניין הפרנסה בכבוד נזכר יותר מפעם אחת למשל בהסכמות הגילדות מאיסתגובל במחצית השנייה של המאה ה'י"ח; ראו: י' ברנאי וח' גרבר, 'גילדות יהודיות בקושטא בשלהי המאה ה'י"ח, מיכאל, ז (תשמ"ב), עמ' ריו, רכד. על אידאל 'המלאכה הנקייה' הגעשית בבית ראו גם: ר' חיים פאלאג'י, כף החיים, שאלוניקי תרי"ט, כא, קמב ע"א.

שאלה שנשאל המבי"ט עוסקת ב'בן סכל' שהיה 'מבזה את אביו ראובן ומחרפו בכל יום בפני האנשים [...] עד שהיה מכה את אביו וממרט את זקנו בלי בושה וכלימה בפני כמה אנשים והאנשי[ם] החשובים הנמצאים שם שהיו בושים ממה שהיה עושה לאביו [...] (ר' משה מטראני, שאלות ותשובות, ח"ב, ויניציא ש"צ, לח, כ ע"א). על גילוח הזקן כעונש משפיל לחכם היהודי ראו: שו"ת המבי"ט, ח"ג, קפת, קפד ע"ד. הקאדי של ירושלים פסק מלקות ליהודי שהיכה יהודי אחר, מרט את זקנו וגידף אותו (א' כהן, א' בך שמעון פיקאלי וע' סלאמה, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית: המאה ה'י"ח, ירושלים תשנ"ו, תעודה 241, עמ' 281). וראו לעיל הערה 11.

קריאה זו לא הפריעה לגברים רבים להכות את נשותיהם; ראו: אבקת רוכל (לעיל הערה 23), קפד,

האיש או האישה.³⁸ בחינת השאלות ההלכתיות העוסקות בעלבונות מלמדת על הערכים החשובים בעיני בני התקופה, ובראשם: מוצא, התנהגות נאותה וצניעות האישה. פגיעה או רמיזה לפגיעה בתומת אישה ובצניעותה, במיוחד אשת איש, נחשבה עלבון קשה לגבר שנמצאה באחריותו.³⁹ פגיעה בכבוד אבות המשפחה, קללות וגיבוים כלפי הזורים, ובמיוחד אם הם עצמם היו אנשים מכובדים, נחשבו עלבון חמור ביותר. מכאן התומרה היתרה שייחסו לכינויים כגון 'מומר' או 'משומד' לשעבר, 'בן שפחה', 'ממור', 'בן זונה'. כינוי גנאי כגון 'טמא', 'כלב', או רמז לעבריינות דתית ומוסרית, למשל 'רבע', נחשבו מבזים ומבישים.⁴⁰

כמה מן היסודות הללו מצויים בשאלה שעניינה השפלה כזו:⁴¹

על מה ששאלת מי שחרף את חברו שקראו בן שפחה וקפץ חברו ונידוהו וכל זה הוא שקראו בן שפחה מבלי שהוא חרף אותו חרוף מגונה כי אם גם הוא חרפו שאמר[ן] לו בעל עבירות או מוסר [=מלשין] או מלשין כיוצא באלו החירופים שהם פוגמים את האדם בעיני אלהים ואדם.

בספרו הפרשני והאנציקלופדי על התורה, 'מעם לועז', ר' יעקב כולי מקדיש מקום נרחב לנושא הביוש אגב דיון במונח ההלכתי 'בושת', ומדגיש את חומרת עוונתו של המלבין פני חברו ברבים. בהסתמכו על דברי השולחן ערוך בנושא (טור חו"מ, סימנים תכ–תכא) הוא מביא דוגמאות רבות לעלבונות ישירים או עקיפים (כלפי אבותיו של המתבייש, אשתו

קית ע"ד. ר' חיים פאלאג'י גינה בעל שהקפיד על אשתו רק כאשר התנהגותה נגעה לכבודו: 'זיקק הבעל מוסר השכל כי בראותו[ן] באשתו כמה דברים מכוערים ועוברת על כמה איסורים ואין פוצה פה ומצפצף [...] ועכ"כ [=ועם כל כך] אינו מכה אותה ומייסרה וכשנגע בכבודו באיזה דבר או יחרה אפו להכותה [...] (ר' חיים פאלאג'י, תוכחת חיים, ח"ג, איזמיר תרל"ד, ל ע"ב). אבל אין מגנים כלל את עצם השימוש בהכאה בתור אקט חינוכי.

38 כך למשל מטופר על אישה שנתגרשה: [...] וכולם אמרו לי ששמה שמה ולא קראוה שמחולה מעולם ומה שהיא אינה רוצה שיקראו אותה שמהה הוא לפי שתנוקות משחקים ומתלוצצים על שם שמחה ויש הרבה נשים שמקפידות מטעם זה שלא יקראו שמן שמחה אלא שמחולה אעפ"י ששמן שמחה באמת [...] (ר' חיים אברהם בר' דוד, תפארת אדם, שאלוניקי תרכ"ג, אה"ע, יח, עד ע"ד).

39 ר' אליהו מורח, שאלות ותשובות, קושטא ש"כ–שכ"א, עא, קבו ע"א; שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, קפג, קכג ע"ד–קכד ע"א ועוד.

40 על הקריאות 'כלב בן כלב' ועל ר' ראו למשל: ר' חיים יעקב, סמא דחיי, אמשטרדם תצ"ט, יו"ד, כא, ס ע"ג. יתכן שהכינוי 'כלב' מושפע מתפיסת האסלאם שהכלב היא חיה טמאה. על עלבונות נוספים ראו גם בהערה הבאה. אף אנאלפביתיות נחשבה לפגם. כך עולה למשל מן החשש להלבנת פניו של זקן בן שישים שעלה לתורה, ואז נגלה כי אינו מסוגל לקרוא (ר' אליהו מורח, מים עמוקים, ויניציאה ת"ז, ספירה ראשונה, יב, יג ע"א). אין לצייר מצב כזה אלא בחברה אוריינית בחלקה, המעריכה לימוד וידע.

41 שו"ת מבי"ט, ח"ב, ספירה שנייה, יו, קח ע"א–ע"ב.

או אחרים). התיאורים החיים שהוא מביא מעידים על שכחותם של מקרים כאלה ועל הרלבנטיות שלהם:⁴²

לום קי סי פיליאן איסטאנדו אינל קהל פור לוש לוגאריש קי טייני אסיטיגואדו קאדה אונגו אי קואנדו טאדרה די ויניר אי טופא קי אוטרו סי אסינטו אין סו לוגאר לו גריטה אי די איסטו סי ריקריסי קי סי דיזאונראן אונגו לה לוש אוטרוש אי סי חארבאן סיגון אוזאן אלגונגו פור סיר סו דעת פוקו [...] נו איס ליסינסיאדו לה פריסונה די דיזאונראר אה סו חבר בפרט אינל קהל [...] בפרט קואנדו לי אליבאנטה אלגונה פאמה מאלה נו טייני כפרה עולמית [...] איל קין סי פיליאה קון סו חבר אי לי דיזי ייו נו סו עברייני או ייו נו סו ממזר או ייו נו סו משומד און קי עברייני קין לייאמה אה סו חבר רשע איס בכלל דיל קין קיטה שם רע שיינדו קי לייאמאנדולו רשע איס קומו לייאמארלו בעל עבירות. איל קין סי פיליאה קון מוג'ר אי לה לייאמה זונה מיריסי קאסיטיגואדו שייגון ליסיפאריסי אה לוס גראנדיס דיל לוגאר או קון טומארלי קנס או קון אינחירימארלו און קי נו איי אוטרו קי און עד [...] קין לייאמה אה סו חבר מנודה או פירו או טמא או לאדרון או מלשין או מצורע אי סימיג'אנטי אה ביירב'ש די חרופים וגדופין או קי לו לייאמה די נומבריס קי אוזאן אלגונגו די פוניר נומברי פ'יאו פור דיזאונרארלו או קי לו לייאמה ארור או בן הזונה או מוסר או קי לי דישו מיינטיש קומו איל ממזר או בן הנדה טודוש איסטוס מודוש אי סימיג'אנטי אה אילייוס סון בכלל די מוציא שם רע [...]

[תרגום:] אלה שישבים במקומות הקבועים להם בבית הכנסת, וכשמאחר אחד מהם לבוא, ומוצא אדם אחר יושב במקומו, צועק עליו, והלה מתבייש, ומזה יוצא ריב, והאחד מכה את חברו, כמו שעושים אחדים שהם חסרי דעת [...] אין רשות לאדם לבייש את חברו ובפרט בבית הכנסת [...] ובפרט כשהוא מוציא עליו שם רע שאו אין לו כפרה עולמית [...] מי שהתקוטט עם חברו ואמר 'אני אינני עברייני' או 'אני אינני ממזר' או 'אני אינני משומד' – אף על פי שלא אמר יותר מזה, הרי זה כאילו אמר בפירוש שחברו עברייני או ממזר או משומד. והקורא לחברו 'רשע' – הרי זה בכלל מוציא שם רע, שכשקורא לו 'רשע' הרי זה כאילו קורא

42 ר' יעקב כולי, מעם לועז, שמות, קושטא תצ"ג, פ' משפטים, רמז ע"ב-רמז ע"א. לנוסח העברי השווה: מהדורת ש' ירושלמי, ירושלים תשכ"ט, עמ' תשמד-תשמח. במקרה אחד קרא אדם לחברו 'רבע' וסטר לו 'בפני כל הק'ק' (ר' יצחק אדרבי, דברי ריבות, ויניציה שמ"ו, קסו, פב ע"ד = שו"ת מהרש"ם, אה"ע, קכב, קכא ע"א). עוד על ביזוי בפומבי בבית הכנסת ראו: דברי ריבות (שם), קיז, נה ע"ב; שו"ת מהרש"ם, י"ד, ריב, קמו ע"ד-קמח ע"א. וראו גם: שם, סימנים ריג, רי; שער יהושע, (לעיל הערה 2), ח"ב, י"ד, טז, רנא ע"ב. על העלבון ועל המנגנון החברתי הכרוך בהעלבה בחברה הנוצרית בערי איטליה בעת החדשה המוקדמת ראו: P. Burke, 'Insult and Blasphemy in Early Modern Italy', *The Historical Anthropology of Early Modern Italy*, Cambridge 1987, pp. 95–109. מאמרו של פיטר ברק עוסק בהקשר החברתי והתרבותי של העלבון. המתברר מצייני כי בדיקת הנושא מהווה מפתח להיסטוריה המנטלית ולמערכת הערכים של בני התקופה.

לו 'בעל עבירות'. מי שמתקוטט עם אשתו וקרא לה 'זונה', יש לייסרו כפי ראות עיניהם של גדולי העיר, ויקנסוהו ויחרמוהו, אף על פי שאין עד [...] הקורא לחברו 'מנודה' או 'ללב' או 'שמא' או 'גנב' או 'מלשין' או 'מצורע' וכיוצא באלה מן החירופים והגידופים, או שמכנה לו שם רע לביישו, או שאמר לו 'ארור' או 'בן הזונה' או 'מוסר', או שאמר לו 'אתה נראה כממזר' או 'בן הנדה' – כל אלו וכיוצא בהם הרי הם בכלל מוציא שם רע [...]

אף באזכור עוני היה משום גנאי. לעוני הייתה קונוטציה ברורה של קלון משום שבדרך כלל היה כרוך במוצא חברתי שפל, בהיעדר פרנסה או בעיסוק בזוי, בלכלוך, בחולי ובבורות. לעתים אפילו רמזה לעוני היוותה עלבון חמור. כך למשל, אגב ויכוח על עריכת המס, 'השיב לו שמעון לראובן בלשון לעג וקלס האם אביך ואבי אביך פרעו מעולם עריכה כזו, והנה ראובן חש על כבוד אביו באשר אביו היה רבו מובהק של שמעון והוציאו בלשון לעג וקלס יורגו המורה לצדקה משפט שמעון ואם חייב ראובן להיות חס על כבוד אביו'.⁴³ יחד עם זאת, העוני אינו זהה בהכרח לחוסר כבוד, והיחס הכפול אליו ניכר היטב בפתגמים המשתמעים לשתי פנים – אידיאליזציה מכאן, והשתקפות חיי השפלה ומחסור מכאן. כן ייתכנו מצבים שבהם דווקא העני הוא בעל כבוד, בעוד העשיר חסר כבוד.⁴⁴ דוגמה מעניינת לביזוי אישיות ציבורית יש בשאלה הלכתית שעניינה פרשת ביזויו של פקיד בקהילת ירושלים ברבע השני של המאה ה"ח:⁴⁵

[...] אחר זה בכל יום ויום איזה בחורים שונאים שלו בחירופים וגידופין ופזמונים בקללות וחרופין]ם] בשמו ובשם אביו לזמר בשמחתם וסעודתם והיו מכעיסים אותו בביזיונות וחרופים וגידופין]ם] וכותבים ומשליכין במקום שהי"ל [=שהיה לו] לעבור לא ניתנו ליכתב דברים שלא נעשו להמן ועמלק [...]

נסיבות האירוע קבעו את חומרת העניין: התרחשותו בצנעה או בפומבי (בבית הכנסת או ברשות הרבים), וכן מעמדם החברתי של המשתתפים: הפוגע, הנפגע והקהל שהיה עד לאירוע.

בדומה לכבוד החיים גם כבוד המתים עשוי היה להיזק כתוצאה מפעולות מסוימות. כך למשל הוצאת לעז על המתים נחשבת לפגיעה בכבודם, וראו לדוגמה שאלה שעניינה

43 שער יהושע (לעיל הערה 2), ח"ב, י"ד, כ, רצא ע"א. במקרה אחר התאבד בחור שלא היה בידו לממן את הוצאות התנונה: 'שנתנתי עצמי בעבור החסרון שהיה קרוב לתופתי ולא היה בידי להוצאת החופה ובחתי מות מחיים מפני הבושה' (ר' אליהו הכהן, מנחת אליהו, שאלוניקי תקפ"ד, ו ע"ג). כך למשל בפתגמים שעניינם מתגאים בהם כי אף שהם משוללי ממון יש להם ייחוס או כבוד משפחה; ראו גם לעיל, הערה 9. למעשה הפתגם העממי מוכיח את ההפך ממה שהוא בא לומר: 'נו איס וירגואינסה די סיר פרוני' [אין זו בושה להיות עני] (נחמה [לעיל הערה 7], ערך Vergewensa).
44 ר' מייחס בכ"ר שמואל, מזבח אדמה, שאלוניקי תקל"ו, י"ד, יח ע"א. מקורות מן המאה ה"ט מזכירים שירי לעג והדבקות כרויים שכללו דברי גנאי כחלק ממאבקים פנימיים בקהילה.

מי שטען כי הנפטר נטל ירושה בסיוע ערכאות של גויים, והוה 'פגם ולעז גדול' כנגד הנפטר הנכבד.⁴⁶ פוסקים לא מעטים נמנעו מפסיקה מסוימת מחשש להוצאת לעז על קודמיהם שפסקו אחרת. עקיצות, עלבונות ומהלומות מילוליות היו שכיחות בין חוגי החכמים, אך לא זכו לטיפול, כנראה משום שאירעו במסגרת התכתבות אישית.

דרך נוסף לשלול מאדם את כבודו היתה סנקציה מצד מנהיגי הקהל.⁴⁷ הדרך העיקרית לעשות זאת הייתה חרם ונידוי, שיש בהם גם ממד של השפלה בשל הבידול החברתי וההתעלמות שאינה מתירה ביטויי כבוד שכיחים ומקובלים. בידי השלטונות היה הכוח גם להעניש באופן משפיל – רכיבה על חמור במהופך, קיצוץ זקן, נשיאת שלט ועליו כתובת מגונה, או במיתה בזויה – הוקעה, תלייה או עריפה (בניגוד לחניקה האלגנטית שהייתה שמורה למיוחסים).

החשיבות שייחסו החברה והשלטון לכבוד הבריות משתקפת בבירור בעמדת החוק הדתי וחוקי המדינה, בעונשים שהם מטילים על האשם, ובהבנה שהם מגלים לפעולות תגמול מצד הנפגעים. החוק העות'מאני העניש בחומרה רבה על ביזוי אדם (אפילו ד'מ' [=בן חסות]) ברשות הרבים. בספרי בית הדין השרעי של ירושלים נשתמרו דוגמאות לגורי דין של מלקות שנגזרו על יהודים בעוון ביזוי יהודים אחרים ברשות הרבים.⁴⁸ הפנייה לבתי דין בענייני כבוד וביזוי מעידה כי הציבור (או לפחות ציבור מסוים), ראה במעשה זה אמצעי להשבת כבודו האבוד. אף תקנות הקהלים נוקקו לנושא, וקבעו עונשי חרם ונידוי למי שיעלבו בזולתם בכינויים שונים.⁴⁹ הפוסקים אף הם כתבו דברים תקיפים בנושא זה, אם כי ללא כל יכולת לכפות את הסנקציות הראויות לפי דעתם. בסך הכול מעטות העדויות למעשי תגמול אלימים בהקשר זה, ומכל מקום אין כל ידיעות על השפעת תרבות הדו-קרב שרווחה באירופה. קשה להבחין בשינוי או במעבר מפיקוח ציבורי בלתי פורמלי לפיקוח מוסדי על עבריינות בתחום הכבוד האישי.

46 ר' חיים פאלאג', רוח חיים, ח"ב, איזמיר תרל"ו, חו"מ, לב, עז ע"ד. על חומרת הפגיעה בכבוד המתים ראו בדרחבה: מעם לועז (לעיל הערה 42), שמות, פ' משפטים, רמח ע"א.

47 על ענישה מביישת בידי ההנהגה ראו למשל: ר' יהושע צונצין, נחלה ליהושע, קושטא תצ"א, יז, כג ע"ד ואילך; ר' שלמה ו' חסון, משפטים ישרים, ח"א, שאלונקי תצ"ב, פד, פט ע"ד.

48 א' כהן, א' בן-שמעון-פיקאלי וע' סלאמה, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית – המאה ה"ו, ירושלים תשנ"ו, תעודה 170, עמ' 165-166; תעודה 171, עמ' 166 (עונש מלקות ליהודייה שקיללה יהודי, וכינתה אותו 'בל מנוול'); תעודה 238, עמ' 279-280 (עונש מלקות ליהודי שהיכה וביזה במילים מגונות את הרופא ר' מרדכי [כנראה מלכי]). בתעודה אחרת הגיעו אם בתה לבית הדין השרעי, ותבעו שני יהודים בטענה שהפיצו מכתבי השמצה שהבת אינה בתולה; התובעת הודתה כי עשתה זאת 'מתוך שמירה על הכבוד' (שם [לעיל הערה 36], תעודה 252, עמ' 290).

49 למשל: ר' יחיאל באסן, שאלות ותשובות, קושטא תצ"ו, מר, כח ע"ג. להסכמות נוספות בנושא זה ראו: י' בן-נאה ו'י הקר, תקנות יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית (בדפוס). לסיכום קצר על הכבוד ביהדות ראו: י' ליבוביץ ו' תאשמע, 'כבוד', אנציקלופדיה עברית, כ (תשל"א), עמ' 543-547.

כאמור, חוסר צניעות של אישה עשוי היה לפגוע בכבוד הגבר האחראי לה. ניתן היה לתקן מצב זה בגירושין, אך לעתים היה המעשה כה חמור עד שרק רצח יכול היה לטהר את המשפחה מן הקלון ולהשיב לה את כבודה. רצח בגין כבוד המשפחה לא היה מקרה נדיר בחברה המוסלמית, וייתכן שנתקבל במידת מה גם בחברה היהודית, ולא רק כמוטיב ספרותי.⁵⁰

ב. כבוד כהתנהגות חברתית

במושג כבוד גלומות משמעויות של עליונות, זכות, ועל-פי רוב יחס של כבוד. העובדה שאין לנו מילים נרדפות למונח זה אולי רומזת שזו משמעותה העיקרית של המילה. כבוד היה משאת נפש לרבים, ובעל המוסר מוכיח בנימה מלגלת את הרודפים אחר הכבוד:⁵¹

[...] כי הרודף אחר הכבוד כל ימיו מכאובים שכל מעייניו וחפצו ורצונו שיכבדוהו והוא יגע להעשיר ומרבה בהוצאות מענין הכבוד ואם באיזה פעם לא יכבדוהו [...] בשרו עליו יכאב ואם יוכל יעשה קטטה ומריבה [...] ולמי שמולול בכבודו ואינו שומע בקול דברו נוקם ונוטר כנחש [...].

הקפדת חכמים על גינוני כבוד כלפיהם הייתה לשם דבר, ולעתים נדרשה לגנאי והייתה מושא לביקורת אף בקרב חוגי החכמים עצמם.⁵² בה בעת מי שחלק לזולת כבוד רב מן הראוי נחשד שכונתו הפוכה.⁵³

50 דוגמת סיפור ממונסטיר על נערה שאביה הורה להורגה לאחר שתומתה הוטלה בספק: R. Haboucha, *Types and Motifs of the Judeo-Spanish Folktales*, New York and London 1992, pp. 345-350. על חוסר נאמנות ראו גם: שם, עמ' 340-343. על עדות עקיפה אפשרית לרצח על רקע כבוד משפחה ראו למשל הכרוזתו של ירודי אחד בירושלים שיהודי אחר רצח בקהיר את אחותו שעסקה בנות: כהן, פיקאלי וסלאמה, המאה ה"ו (לעיל הערה 48), תעודה 160, עמ' 165-166. נערה יהודייה מאיסטנבול שנמלטה עם מאהבה הנצרי הביעה חשש שקרוביה ירצחו את שניהם: A. K. Sanjian and A. Tietze, *Eremya Chelebi Komurjian's Armeno-Turkish Poem 'The Jewish Bride'*, Wiesbaden 1981, p. 79.

51 פלא יועץ (לעיל הערה 14), ערך כבוד, ג ע"ב. וכן בפתגם: 'נו איס איל אומברי קי דיב' איר אה לאס אונוריס סון לאס אונוריס קי דיבין איר אל אומברי [אין אדם הולך אל כיבודו, אלא הם באים אליו] (מוסקונה [לעיל הערה 5], עמ' קסד). התעקשות מגוחכת על התנהגות מכובדת ואצילית בשעת חירום הינה נושא של פתגם אחר: 'קין איס אונור מואירי די שיטפון [מי שיש לו כבוד מת משיטפון] (ספורטה אייביז'ה [לעיל הערה 5], עמ' 103).

52 [...] ומענין ההקפד[ות] על הכבוד והכעס הנמצא אצל ת"ח [תלמידי חכמים] אין רע כי אין כוונתם רק לש"ש [לשם שמים] ליקר תורתם [...] (ר' שמואל יפה אשכנזי, יפה עינים, ויניציה שצ"א, לא ע"ג).

53 'קין מוצ' סי אונרה דיוונאר סי קירי [מי שמכבד אותך יותר מדי רוצה להשפילך] (גאון [לעיל הערה 5], עמ' 102). קרוב לזה הגינוי על אמירת שבחו של אדם בפניו: 'איל פלזיר אצ'אדו אין קאהר

הזכאים לכבוד

גילויי ההערכה והכבוד – כאן בהוראת גינונים, מעשים מסוימים, זכויות יתר, מחווה או התנהגות חברתית – שהחברה היהודית העות'מאנית הייתה מסוגלת להציע, היו מוגבלים לקבוצות מסוימות של אנשים נכבדים ממילא. הקריטריונים לזכאות משקפים את ערכי החברה היהודית, והם היו למעשה זהים לערכי החברה הסובבת: בעלי הנהגה, עושר, ייחוס, זקנה וחכמה (קרי השכלה דתית) הם הזכאים לכבוד.

החובה לחלוק כבוד אינה מעוגנת בהכרח בהוראת החוק, ועל פי רוב יש בה יותר מן הציווי החברתי. העניים אינם מתווכחים או מערערים על תביעת העשירים והתכמים לכבוד. בכל אופן בין בעלי המוסר היו שהמליצו על יחס של כבוד הדדי.⁵⁴ נשים, ילדים ועבדים לא היו בעלי כבוד משל עצמם, ובדרך כלל נהנו ממעמדם ומכבודם של אלה שפרשו את חסותם עליהם (אב, אח, בעל).⁵⁵ זכאות לכבוד נרכשת אפוא בדרכים שונות:

1. ייחוס אבות, שהוא גורם שאינו נתון בידי היחיד. יוסף הקר כבר העיר בקצרה על חשיבות הייחוס בקרב יוצאי הצי האי האיברי, בהסתמך על כתביהם של בני דור הגירוש וצאצאיהם.⁵⁶ הפתגמים מדגימים גם הם את חשיבות המוצא בבחינת עדות לאישיות חיובית ולמעמד שאינו בהכרח תלוי ממון (גם בדורות הבאים): 'לה לימפיצה איס מידיאה ריקיזה [הטוהר, כלומר ייחוס המשפחה, הוא חצי עושר],⁵⁷ 'סי ביסטיס און אומברי פריגונטה פור סו נומברי [אם ראית אדם – שאל לשמו, כלומר: די בשם כדי להעיד על טיב האיש].⁵⁸ כן ידוע הפתגם 'באסטה קי יו סו די אברבנאל [די שאני מצאצאי אברבנאל], ובנוסח אחר 'בסטה קי מי נומברי איס אברבנאל [די ששמי אברבנאל].⁵⁹ יחד עם זאת, יש לשער כי מעלה זו נחשבה יותר בעיני העילית הכלכלית והאינטלקטואלית של החברה היהודית. חשיבותה ניכרת היטב בפניות הכתובות אל אנשי מעלה, המדגישות את יחס המשפחה של הנמענים.⁶⁰ ייחוס המשפחה מהווה מרכיב גם בכבוד האישה, ומחייב יחס

איס אונה דיסאונרה [אמירת שבחיו של אדם בפניו היא חוסר כבוד (עלבון)]. (ספורטה איי ביז'ה [לעיל הערה 5], עמ' 160).

54 [...] ולא טוב עושה מי שתולק כבוד לעשירים ומקל בכבוד העניים [...] [פלא זועץ [לעיל הערה 14], ערך כבוד, ב ע"ב]. תוכחות בעניין זה מצויות למשל גם אצל ר' אליהו הכהן מאימיר; ראו: י' בן-נאה, 'עוני והתמודדות עמו בחברה היהודית באימפריה העות'מאנית', ספונות, כג (תשס"ג), עמ' 203–204, 217.

55 ויינשטיין, חינוך נערים (לעיל הערה 6), עמ' קנ.

56 י' הקר, 'יוצאי ספרד באימפריה העות'מנית במאה הט"ו: קהילה וחברה, ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 473.

57 קולונומוס, בוסניה והרצגובינה (לעיל הערה 5), מס' 573.

58 גאון (לעיל הערה 5), עמ' 100.

59 ב' עזיאל, מן הפולקלור אל הספרות (בעריכת ש' רפאל), תל אביב תשמ"ח, עמ' 12; שאול (לעיל הערה 25), עמ' 11.

60 על ציון אדם כאחד 'מבני עליה', 'חסר מגזע הרוממות', וכדומה ראו למשל: ר' יהודה זארוק, יפה

של התחשבות וכבוד כלפיה.⁶¹ גאוה בייחוס המשפחה היא הרקע לטיפוחן של סאגות משפחתיות וסיפורי משפחה דוגמת אלה של משפחת מיוחס הירושלמית. סיפורים כאלה מדגישים את הוותק, הגדולה ומעשי הנסים שאירעו לאבות המשפחה, וכך הם מעצימים את כבודה למול משפחות אחרות המתחרות על יוקרה וכבוד.⁶²

2. גיל: אנשים חלקו כבוד לזקנים, ובכלל זה נופלת חובת ילדים בכבוד הוריהם, וחובת אישה לכבד את בעלה. יחס כבוד מופגן כלפי הבוגרים במשפחה הוא מוטיב ידוע בספרות היפה, ובמידה רבה גם במחקרים שנכתבו בדור הקודם. כך מורה ר' אלעזר פאפו:

[...] וחזיבא רמי לנהוג כבוד בזקנים [...] וכן ראוי לנהוג כבוד בזקנים ליטול מהם צעה על כל דבר [...] והזקן ג"י [=גיליבי?], ואולי צ"ל: 'ג"כ' = גם כן] ישמור כבודו ואל יביא עצמו לידי בזיון ולא יעשה מעשים שאינם נאים לזקנים וגם לא ידבר במקום שיודע שאין דבריו נשמעין ובוזה יהיה כבודו במקומו מונח [...] ⁶³

הזקנה מחייבת אפוא התנהגות הולמת ומכובדת, וכך מחזק הדימוי את עצמו. אף הפתגם העממי קושר זקנה בכבוד: 'ייוז' פור אונור, איל מאנסיב' פור דולור [הזקן זוכה לכבוד, בעוד הצעיר – לכאב].⁶⁴ חובת הכבוד שאישה חבה לבעלה נדונה בספרות התורנית, ומצויה כמוטיב בספרות העממית.⁶⁵

3. הדת, מייצגיה ובעלי ידע דתי: קטגוריה זו כוללת גם את כבוד בית הכנסת ותשמישי הקדושה שבו, שאינם מענייננו כאן, וכן את כבוד החכמים, הרלבנטי לדיוננו שעניינו יחסים חברתיים. חובת הכבוד כלפי החכמים מעוגנת בהלכה, ובהלכות תלמוד

נוף, ויניציה של"ח [?], יב ע"ב. באשר לחשיבות של ייחוס המשפחה ראו לפי שעה: הקר (לעיל הערה 56). מעניין לציון כי אוכזרים של כבוד וייחוס משפחה – 'גביר ונעלה לתהלה', 'הישיש הנכבד', 'זקן ונשוא פנים', 'שרש היחס והמעלה' ודומיהם – מופיעים בקביעות רק מאמצע שנות השמונים של המאה הט"ו, וממשיכים להוות רכיב חשוב בנוסחי כתובות הקבורה במאות הבאות.

61 על 'בת גדולים' ראו לדוגמה: שר"ת מהריט"ץ, קצו, קמב ע"ד. לתואר 'נכבדת' בכתובות קבורה של נשות גבירים ובנות משפחות מיוחסות ראו: י"ש עמנואל, מצבות שאלוניקי, ח"א, ירושלים תשכ"ג, מס' 583, 740; בן נאה (לעיל הערה 15), מס' 85, 91, 111, ועוד.

62 על משפחת מיוחס כמשפחת עילית בתוך קבוצת העילית היהודית הספרדית ראו: ת' אלכסנדר, 'פורים שני: משפחה בראי עצמה – מסורת ספרותית, דימוי עצמי וזוהר אתנית', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, יג-יד (תשנ"א-תשנ"ב), עמ' 349–370 (=הג"ל), מעשה אהוב וחצי [לעיל הערה 3], עמ' 207–220; פ' מורג-טלמון, 'משפחות ספרדיות בירושלים במאה התשע-עשרה', ל' שמגר-הנדלמן ור' ברזיוסף (עורכות), משפחות בישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 33–49.

63 פלא יועץ (לעיל הערה 14), ח"א, ערך זקן, עב ע"ב-עד ע"א; ראו גם: שם, ח"ב, ערך כבוד, א ע"א-ב ע"א. פאפו מוסיף דברים באשר לכיבוד הורים כגון העלתם לארץ ישראל, דאגה לעלויו נשמתם ועוד. ראו גם פתגם האזוהר: קולונומוס, בוסניה והרצגובינה (לעיל הערה 5), מס' 1162.

64 ספורטה איי ביז'ה (לעיל הערה 5), עמ' 197.

65 ראו למשל: אלכסנדר וחזן-רוקם, גלגולי משמעות (לעיל הערה 4), עמ' 278–279.

תורה שבשולחן ערוך מוקדש פרק נרחב להלכות כבוד רבו ותלמיד חכם'. ולזול בחכם הוא מן הדברים שמנדים בגינם.⁶⁶ גינוני כבוד מיוחדים נקבעו כלפי בעלי משרות רבנות ומרביצי התורה; הם פורטו בכתבי מינויים, ועולים בדרך אגב מתוך ספרות השאלות-ותשובות.⁶⁷ בקהילות אחדות נוספה על סמכויותיו של חכם הקהל הזכות לנדות בגין כבודו וכבוד התורה, גם בלא הסכמת ממוני הקהל.⁶⁸ גם תלמידי חכמים שתורתם אומנותם זכו ליחס של כבוד מכוח היותם מייצגי התורה. להערכה מיוחדת זכו אלה שהגיעו מארץ ישראל.⁶⁹

ברם ברור שהמציאות הייתה רחוקה מן האידיאל, וביוזי תלמידי חכמים (לפחות לפי הרגשתם של אלה האחרונים) היה שכיה. טענותיהם בדבר 'ביוזי כבוד התורה ולומדיה' נשמעו בתכיפות למן המאה ה'ט"ו, ומעוררות את הרושם שהטעון המרשים היה לססמה שנשלפה כל אימת שהחכמים ראו עצמם נפגעים מחמת יחס הציבור, פעולות ההנהגה וכדומה. נוכל להתרשם שהיו דברים בגו ממציאותה של חטיבת שאלות-ותשובות על פגיעה בכבוד חכמים בספר 'שער יהושע' לר' יהושע בנבנשת.⁷⁰ חכמים נתבקשו לשמור על כבודם, ובכלל זה לדאוג להופעה נאה ונקייה שיש בה כדי לתרום למראם המכובד. ר' אליהו הכהן מאיומיר (נפטר בשנת 1729) המליץ לחכם:⁷¹

66 ר' חיים בנבנשת, בעי חיי, ח"א, שאלוניקי תקנ"א, חו"מ, רלו, רצו ע"א.

67 כך למשל בשאלה העוסקת בדינו של יחיד המזלזל בדרכים שונות בכבודו של מרביץ תורה לשעבר: שו"ת ר' יעקב לבית הלוי, כלל ה', נ, צו ע"ג. בסיום תשובתו מקונן המחבר 'כי בעונות הדור פרוץ ובכל עיר ועיר מדינה ומדינה אינם נחסרים מעשים בכל יום כאלו ועושים עצמנו כאלו אין אנו יודעים דבר [...] (שם, ק ע"א). על מינוי חכם הקהל, סמכויותיו וכיבודיו ראו: מ' בניהו, מרביץ תורה, ירושלים תשי"ג, עמ' מא-נד. נטילת סמכויות פירושה פגיעה, ובלשונם 'חסרון כבוד'.

68 כך למשל בהסכמה ממניסה מהמאה ה'ט"ו: ר' יוסף קארן, אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א, רו, קלא ע"ג. על העגשת הפוגע בכבוד תלמיד חכם ראו למשל: ר' אברהם אליגרי, שאלות ותשובות, שאלוניקי תקנ"ג, א"ח, ת, כב ע"ב ואילך; בעי חיי (לעיל הערה 66), ח"א, רלו, רצו ע"א; פרח משה אהרן (לעיל הערה 20), ח"ב, צו, קמא ע"א.

69 ראו לדוגמה במקור מאיומיר מאמצע המאה הי"ט: [...] כ"ש [=כל שכן] כשהוא [=האורח] ת"ח [=תלמיד חכם] אורח הבא לעיר והחייב מוטל ביותר על בני העיר לקבלו בביתם כדי שלא יתבהו לילך במקו'ם] הקבוע בעיר הנקרא איספיטאל וחיד"ם [=בית חולים] שזוהו דוקא לאורחים ע"ה [=עמי הארץ] לא לת"ח שאינו מדור לפי כבודו [...] ובפרט משלוחי א"י תובכ"א [=ארץ ישראל תכונן ותבנה במהרה בימינו אמן] הם מקבלי'ם] אותם בביתם ועושי'ם] לו כל כבוד שבעולם במאכל ובמשתה במטה ושולחן וכו'...] ומנורה וגם לקב"ץ על הגבאות' [משחק מילים על "לקפץ על הגבעות"] נדבת הצבור והיחיד [...] (ר' חיים פאלאג'י, תוכחת חיים, ח"א, שאלוניקי ת"ר, כו ע"ב). על הכבוד שרחשו לשלוחי ארץ ישראל, אם כי מתוך אידאליזציה רבה ובלא הסתייגות, ראו: א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 33-43.

70 שער יהושע (לעיל הערה 2), ח"ב, יו"ד, סימנים יז-כב. על היחס לחכמים ראו: בן-נאה (לעיל הערה 22), עמ' 355-357. ראו גם דברי ר' אליעזר פאפו על חובת הכבוד, בכלל זה מצד החכמים עצמם, כלפי תלמידי חכמים: פלא יועץ (לעיל הערה 14), ח"ב, ערך כבוד, ב ע"א-ע"ב.

71 שבט מוסר (לעיל הערה 17), י ע"ב.

ובכל עת יהיו בגדיך לבנים להתפלל בכסות נקי'ה] [...] ולנצח בצחות לשונו ונועם דבריו ומוצא דבר למינין ואפקורסים [...] ויסך בשרו בשמן ערב ומיני בושם להעביר מעליו סרוחן הויעה וכדומ'ה] הגורם שלא יתקרב אדם אצלו בדברו אליו ויתרחק ממנו וימאס בדברי תוכחתו והדושי תורתו ומוקרי.

הצעות נוספות מצויות באגרת תשובה שכתב אברהם פאלאג'י (1810-1899) לר' משה הכהן נהר במחצית השנייה של המאה הי"ט: 'בשבתך עם זקני ארץ שקנו חכמה נושא ונותן במלחמתה של תור'ה] נצור לשונך ושפת'ך מדבר מרמה וכל דבר'ך בס'פר] נכתב'ים] יהיו בכבוד ולא בביוזי בנחת ולא בצער [...]'.⁷²

4. ממון: כבהרות עירוניות אחרות, שחבריהן עסקו בעיקר במלאכה ובמסחר, עושר היה משאת נפש, והעשיר - סמל להצלחה. לכבוד הייתה זיקה הדוקה לממון ולרכוש, והפתגם העממי קובע את הקשר ביניהם בצורה נחרצת: 'איי פאה / פאראס איי אונור [יש ממון - יש כבוד]'.⁷³ נשים, שאינן יכולות לזכות בכבוד השמור לבעלי תפקיד או ידע תורני, זכאיות לכבוד בהיותן בעלות ממון, בפרט אם הן משתמשות בעושרן למטרות פילנתרופיות. לעומת זאת, העניים היו בדרך כלל משוללי כבוד בשל עוניים, לבושם, עיסוקיהם ועל פי רוב גם בורותם.⁷⁴ עשירים ניכרו למרחוק בהופעתם, ובעיקר בלבושם ההדור, שדי היה בו כדי לעורר כבוד.⁷⁵ מאחר שהופעה מכובדת הייתה חלק בלתי נפרד מדמותו של אדם נכבד, בעל המוסר ממליץ כאמור לחכמים להקפיד בלבושם.⁷⁶ חשיבות הלבוש בתור סמל מעמדי ניכרת היטב בתוכחתו של ר' מנחם די לונזאנו (1550-1624), המקונן על בני דורו: [...] וכל כבוד ללובש בוץ ורקמה וארגמן וכרפסי וחורי כפי מדי וכתנתי כמעיל וכצניף כן כבודי והדרי אהה על דור מכבד בגדים [...]'.⁷⁷

5. דרגה או תפקיד במנגנון הקהל, ובעיקר בהנהגת הקהל או החברה: חובת הכבוד כלפי מנהיגי הציבור הייתה חלק מן הסדר החברתי. להבדיל מן הקטגוריות הקודמות, שחלוקת כבוד התבססה בהן במידה רבה על נורמות (למשל כלפי זקנים), בהקשר

72 ר' חיים דוד חזן, נדיב לב, ח"א, איזמיר תרכ"ב, קטו, רכו ע"ב (תודה לידידי, מר רב הכהן, שהפנה את תשומת לבי למקור זה).

73 אלקלעי (לעיל הערה 5), עמ' 129. ערעור על כך יצא משכבות נמוכות, ופתגמים שונים טוענים כי מוטב להיות עני בעל כבוד מעשיר חסר כבוד.

74 בעל המוסר מניח כמובן מאליו כי עניות גורמת 'מניעת כבוד הבריות [...]', ומנחם את העני (שבט מוסר (לעיל הערה 17), יד ע"ג). על העוני כהוויה חומרית, תרבותית וחברתית ראו: בן-נאה (לעיל הערה 54), עמ' 199-206.

75 כמאמר הפתגם 'לוס פניוס דאן אונוריס (הבגדים מכבדים את האדם) (מוסקונה (לעיל הערה 5), עמ' קלט; גאון (לעיל הערה 5), עמ' 101).

76 שבט מוסר (לעיל הערה 17), י ע"ב. הדברים צוטטו לעיל.

77 ר' מנחם די לונזאנו, שתי ידות, ויניציה שע"ח, קלה ע"ב-קלו ע"א.

זה היה צורך לעגן בתקנות הקהל את גיבוי הכבוד, את הזכויות ואת הסמכויות, בסנקציות כלפי עבריינים.⁷⁸ אך מסתבר כי קבלת מרות לא הייתה הצד החזק באישיותם של בני התקופה. עובדה היא שהיה צריך לחזור ולחזקה בהסכמות, בדרשות ובמאמרים.⁷⁹ תאווה הכבוד הייתה ככל הנראה בין המניעים החשובים לרדיפה אחר משרות ההנהגה.

ביטויי הכבוד

ביטויי כבוד כלפי בכירים ומבוגרים היו רבים ומגוונים. בראשם ניצב כמובן הציות להוראותיהם. לתשומת לב מיוחדת זכה הציות למנהיגי הציבור ולחכמים מרביצי התורה, וחובה זו עוגנה בכתבי המינוי ובתקנות הקהלים.

ביטויי כבוד אחרים היו מחוות פיזיות של כפיפות וכניעה, כגון קימה לכבוד אדם בכיר, נשיקת ידו או זקנו. גם מעשים סמליים שמשמעותם וערכם היה ידוע לכול הביעו רחשי כבוד (בעיקר מצד הציבור היהודי): הקצאת מקום ישיבה מיוחד, עליות לתורה, ברכות ותפילות ('מי שברך') ועוד. מכוח היותו מקום הכינוס העיקרי של בני הקהל שימש בית הכנסת הזירה החשובה ביותר לחלוק כבוד לנכבדים ולהפגין כבוד עצמי. כך למשל בין גיבויי הכבוד כלפי חכם הקהל היו מקום מושבו המיוחד, קימה לקראתו ונשיקת ידו, הזכרתו בתארי רבנות בעלייתו לתורה, הקצאת קריאות מיוחדות בתורה עבורו, וכן הליכתו אחר ספר התורה.⁸⁰ את מי שבני הקהל חפצו ביקרו ניתן היה לכבד בהקצאת מקום ישיבה מכוונו ובחלוקת כיבודים (כגון עלייה לתורה, הדלקת נר תמיד, אמירת קטע תפילה ועוד), בנדבה לשמו, או בהזכרת שמו על ידי החזן ועוד. הקהל היה עשוי להפגין הערכה וכבוד כלפי יחידים בפיזור כספים לצדקה בהזדמנויות חגיגיות מסוימות, וכך גם במפגשי חברות וגילדות.⁸¹ היחידים עצמם השתמשו בבית הכנסת להפגנת מעמדם ולהעצמתו באמצעות

78 ראו למשל: 'ראובן נחשד בעניי החכמים והממונים יצ'ו [=שמרם צורם ויחיים] איך אמר דברים שהיו נוגעים בכבוד החכמים והממונים יצ'ו [...] הסכימו וכתבו הסכמה להכריזו למנוחה לפי שעבר על שבעות' (ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, קלט, צ ע"ב). על חובת הקטנים לשמוע לגדולים ולחלוק להם את הכבוד הראוי ראו: ר' משה אלמושנינו, מאמץ כח, ויניציה שמו"ח, דרוש כב, קעז ע"ב. על העגשת מי שזולל בכבודו של ראש חברת הקברים ראו: ר' מאיר די-בוטון (לעיל הערה 31), יט, לד ע"ב.

79 למשל: 'מאמר נאה לשמוע בקול פרנסי צבור ומנהיגי[ם] ולנהוג בהם כבוד [...] (ר' נפתלי אשכנזי, אמרי שפר, ויניציה שט"ב, צה ע"ב).

80 ר' חיים פאלאג'י, חקקי לב, ח"א, שאלוניקי ת"ד, אר"ח, ט, יג ע"ג.

81 'כוללות עיה"ק לא יעשו שום הוצאה בעד כבוד לשום נברא שבעולם. לא בשמחות וגיל ולא באבילות ואפי' [לן] למשרתי הכולל לא יתנו להם שום מתנה לא בזמן גילם ולא באבלם ח'ו [=חלילה חסן] לא בתגים ולא במועדים ולא בשום סיבה שבעולם אפי' [לן] פ"ק [=פרוטה קטנה] והכל לפי העת ולפי הזמן ולפי ראו'ן[ם] מעלת הרבנים והפקידים יצ'ו [=שמרם צורם ויחיים] (ספר תקנות [לעיל הערה 20], לג, לה ע"א). לעניין החברות ראו: י' בן-נאה, 'בין גילדה לקהל: החברות היהודיות באימפריה העות'מאנית במאות הי"ח-ה"ח', ציון, סג (תשנ"ח), עמ' 287, 291-293.

לבישת בגדים יקרים, מתן תרומות נדיבות בפומבי, הזמנת (והגעת) קרובים וידידים רבים לשמחות משפחתיות, ושימוש בתשמישי קדושה שהקדישו בשבת שתגו בה אירוע משפחתי.⁸² חשיבות הקדימויות והכיבודים בבית הכנסת הייתה כה רבה עד שלעתים פרצו מחלוקות וקטטות באשר לזכויות להם. עד כדי כך הגיעו הדברים שפתגם יווני משתמש בכינוי היווני לבית כנסת ('הַפְּרָאִיקָה הַאֲוֶרָה'), כמשל למקום שיש בו המולה רבה.⁸³ שבתות שחלו בהן שמחות משפחתיות (ובפרט אם היו שמחות אחרות בו בזמן) היו מועדות למחלוקות ולקטטות על רקע חלוקת הכיבודים. על מנת למנוע זאת ככל האפשר נקבעו כללים להסדרת הקדימויות והכיבודים. כך למשל באיזמיר:⁸⁴

בק"ק פורטוגאל יע"א [=כינונה עליון אמן] יש להם תיקון שמי שהוא אבי הבן מוליך הס"ת [=הספר תורה] לתיבה יום השבת ואם יש שנים אם הא' אבי הבן והאחר בעל הברית בעל הברית קודם ואם שניהם אבות הבנים ואין א' מהם בעל הברית אבי הנער שנולד ראשון מוליך הס"ת ואבי הנער שנולד אחר הראשון חוזר הס"ת להיכל [...]

פניות בעל-פה ובכתב היוו ערוצים יום-יומיים להבעת יחס של כבוד. מטבע הדברים אין כמעט בידינו עדויות לפניות בעל-פה. חוקרים מן הדור הראשון (בנבנישתי, מולכו, גאון ואחרים), שתיארו את הווי המשפחה בימי חול, שבת ומועד, הזכירו את רחשי הכבוד של בני הבית כלפי האב המכונה 'סניור' ואת המעמד המיוחד שהיה לזקני המשפחה ולחכמים, אך לא הרחיבו בנושא.⁸⁵ תעודה עות'מאנית משנת 990 להג'רה (=1582 לסה"ג) מלמדת על הקפדתם של יהודים שנמצאו בעמדת שררה (למשל חוכרי מכס) על דרך הפנייה אליהם, ועל השתוקקותם לזכות בתוארי כבוד המקובלים בתורה העות'מאנית דוגמת התואר 'צל'בי'. דרישה זו עוררה את זעמם של מוסלמים שחשו מושפלים בידי בני החסות.⁸⁶

82 למשל: 'זשמעתי שנהגין במצרים בשמחות וגיל שרוצים לתת כבוד להרבה אנשים לקרותם ג' שקוראין כהן ולוי ישראל ועושין שורה [...] (ר' חיים בנבנשת, כנסת הגדולה, ליוורנו תי"ח, או"ח, יט ע"ב), וכן מקום הישיבה בבית הכנסת (שם, חו"מ, אומיר תצ"ד, רעז, רעג ע"ד), עלייה לתורה (שו"ת המבי"ט, ח"א, קפ, פג ע"א-ע"ב). על הולכת רימונים לבית הכנסת ולתפארת' ראו: פרח משה אהרן (לעיל הערה 20), ח"ב, צה, קמא ע"ג.

83 א' גלאנטי, 'יהודי במשלי העמים', רשמות, [ס"ח] ד (תש"ו), עמ' 166. על בית הכנסת כמקום מועד לקטטות ומריבות ראו: בן-נאה (לעיל הערה 22), עמ' 228; והשוו למשל עם מה שכתב יוסף שצמילר על תקופה קדומה יותר בפרובנס: J. Shtatzmiller, 'Tumultus et Rumor in Sinagoga: An Aspect of Social Life of Provençal Jews in the Middle Ages', *AJS Review*, 2 (1977), pp. 227-255.

84 ר' חיים בנבנשת, שאלות ותשובות, ח"ב, או"ח, קושטא תק"ג, סט, מו ע"א. ראו גם: שם, יא, ח ע"ב.

85 ראו לדוגמה דבריו פאפו (לעיל, הערה 63) וכן: A. Galanté, *Histoire des Juifs de Turquie*, III, Istanbul 1985-1986, p. 110.

86 A. Refik, *Istanbul Hayati*, I, Istanbul 1930 (1988), no. 40, p. 124. ובתרגום לעברית: ח' גרבר, יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה'ה-ה'ז: ככללה וחברה, ירושלים תשמ"ג, תעודה

מאיךך נשתמרו פניות רבות בכתב הן באגרות שנשלחו אל יחידים (חכמים ובעלי תפקידים) הן באגרונים הכוללים נוסחאות של מכתבים ושטרות. בפתחות ניכר היטב המדרג החברתי, ההיררכיה בתוך מעמד החכמים ונכבדים אחרים, והנטייה להפלגה בתארי הכבוד.⁸⁷

בעוד חלוקת כבוד הייתה שוות ערך לסדר הטוב, הרי חוסר כבוד היה סממן ברור לחוסר סדר חברתי ולחוסר יציבות, ואף איים על החיים התקינים. זלזול בחכמים ובממונים נתפס כאחד מסימני הזמן וכאחת הרעות החמורות שפשו בחברה היהודית. הוא מופיע כמוטיב כבר בשיריו של ר' מנחם די לונזאנו, במפנה המאות הט"ז והי"ז, וחוזר בתדירות גוברת בחיבורים מן המאה הי"ז ובהסכמות מן המאה הי"ח בויקה למתחים בחברה היהודית.⁸⁸ כך למשל הייתה ההתפרצות השבתאית מלווה בהיפוך הסדרים הרגילים.⁸⁹ לקראת סוף המאה הי"ז התלונן ר' יוסף אלמושנינו (1642-1688) שנדרש לשאלה על התנהגות מחוצפת כלפי חכם ופגיעה בכבוד נכבדים מהקהל: 'שבדור הוה בני עמינו פרוצים וקל בעיניהם כבוד הת"ח [=תלמידי-חכמים] ועיני ראו עמי הארץ מלעיבים ובזים ליראי ה' ולחושבי שמו [...]'.⁹⁰ אף ר' אליהו הכהן, בעל 'שבט מוסר', מקונן בראשית המאה הי"ח על הזלזול בחכמים ועל מעמדו החברתי השפל של החכם: 'ואם יש תלמיד חכם מבזים אותו ליצני הדור מטעם שהוא מכוער או בעל מום ומקלים בכבודו'.⁹¹

מס' 10, עמ' 87. בראשית המאה הי"ח נודע באיסתנבול צ'לבי דוד זונאנה (ר' רפאל מיוחס בכ"ר שמואל, ספר יוחסין, ירושלים תרל"ה, עמ' 10). כן ידוע על שימוש בתואר 'צ'לבי' כלפי צראפים (=אנשי כספים וחלפנים) יהודיים נכבדים בקהיר: מ' וינטר, 'היהודים והמדינה במצרים העות'מאנית (1798-1517)', פעמים, 70 (תשנ"ז), עמ' 33.

87 ראו למשל בקובצי הנוסחאות והאגרונים: יפה נוף (לעיל הערה 60); ר' משה הכהן, עט סופר, פיורדא תנ"א; 'יהושע בן ראובן, קול יהושע, קושטא תצ"ב; מ' רזון, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל אביב תשמ"ה, עמ' 363-562.

88 למשל: [...] כי איש בשרירות לבו הולך וכל מאן דאליים גבר בערים פני זקנים ילבינו ואין מסוה הבושה על פניהם [...] - מתוך הסכמת גילדת הקצבים הקאנאדאריים, קושטא תצ"ב (1732); בורנשטיין-מקובצקי [לעיל הערה 31], עמ' 120.

89 וכך כותב בשנת תכ"ז (1667) שואל מאימיר: 'כי זה שתי שנים נתבלבל כל העולם באותם הבלבולים הידועים בערים פני זקנים ילבינו ירהבו הנער בוקן איש לדרכו פנו לית דין ולית דיין [...] (כפי חיי [לעיל הערה 66], ח"א, חו"מ, קעה, רו ע"ד). על הצדדים החברתיים של ההתפרצות השבתאית כתב לאחרונה ברנאי בספרו על השבתאות; ראו: י' ברנאי, שבתאות: היבטים חברתיים, ירושלים תשס"א.

90 ר' יוסף אלמושנינו, עדות ביהוסף, ח"ב, קושטא תצ"ג, לא, ע"ב, סו ע"ג. המחבר קורא להענשת העבריינים ולייסרם בכל מיני יסורים עד מקום שהגיע הבח למען ישמעו וייראו המטים עקלקלותם [...].

91 שבט מוסר (לעיל הערה 17), לה ע"ד. ובמקום אחר כתב: 'וההיתר דיש לקרוא עכשיו לחכם גדול בשם רב או בשם שלם לפי שהדור חצוף וכבוד התורה נקלה לכן כדי להגדיל[ל] כבוד התלמיד חכם[ם] ושיפיל על ההמון מורה[ם] כדי שישמעו דבריהם קוראים אנו להם בשם רב ושלם [...] (ר' אליהו הכהן, אגדת אליהו, ח"א, איזמיר תקט"ו, קיב ע"ב).

כבוד וממון

בין כבוד לממון נתקיימה זיקה הדוקה, אם כי לא הכרחית (ראו לעיל). לכבוד נודעה גם משמעות מעשית בתור נכס חברתי וכלכלי: הודות לשמו הטוב הייתה מילתו של אדם בעל כבוד 'פלברה די אונור [מילת כבוד] שניתן לסמוך עליה. כבודו עשאו אדם מהימן, ולכן כשר לעדות, ערב לעסקות שונות, ומועמד ראוי לכהונות שונות בקהל, כגון אפוטרופוסות על יתומים, ממונה על נכסי הקדש ועוד. מעבר לכך היה לכבוד ערך כספי. ביטוי ברור לערכו ניתן בהליכים של קשר הנישואין, שעיקרם בתקופה הנדונה התקשרות חברתית תועלתנית. כבוד המשפחה נאמד בקפדנות לשם מתן נדוניה הולמת בעת חילופי המתנות בין המשתדכים והמשפחות, ונלקח בחשבון בעריכת סעודת הנישואין ובסעודות של שבעת ימי החופה.⁹² הנדוניה והמתנות הוצגו בפומבי לפני החתונה, והפגינו לעין כול את כוחן הכלכלי של משפחות המשדכים.⁹³

בדומה לנדוניה תוכננו גם חילופים של משלוחי מנות ומתנות בפורים ובחגים אחרים. חילופים כאלה חושבו בקפידה, וסיפקו לבני הקהילה כולה אינדיקציה ברורה למעמד הכלכלי והחברתי של כל צד. חשיבותן של נדוניות גבוהות הייתה כה מהותית, עד שבמאה הי"ח היו שנתרושו בעטיין. הממסד הקהילתי התאמץ להגביל את גודלן על מנת למנוע מקרים מעין אלה, ולציון מיוחד ראוייה בהקשר זה 'הסכמת המודיין' של איסתנבול משנת תפ"ו, אשר קבעה את סכומי הכסף שמוותר לתת, והגבילה את חילופי המתנות בהתאם למצבם הכלכלי של המשתדכים.⁹⁴ עם התרוששותם של רבים מיהודי האימפריה במחצית הראשונה של המאה הי"ט נתקנו תקנות דומות בערים נוספות. תקנות אלו אף הגבילו את הכיבוד שהוגש במהלך טקסי החתונה.⁹⁵

המעמד החברתי ומידת הכבוד היו אמת מידה לתשלומים ולתקבולים מסוגים אחרים, וברור שבני התקופה ידעו כיצד לאמוד אותן: על אבדן כבוד, למשל כתוצאה מעלבון, נפסק פיצוי כספי הולם. אם אישה התגרשה, היא קיבלה את הוצאותיה השבועיות על פי

92 לדוגמאות לשטרי שיוזכין והסדרי נישואין המפרטים את ההוצאות על סעודה, תכשיטים, מתנות וכו' בהתאם לכבוד משפחת החתן והכלה ראו: ר' דניאל אישטרושה, מגן גבורים, שאלוניקי תק"ד, אה"ע, עג, קבב ע"א-ע"ב (בדודן, שנת ת"ב); ר' משה שלטון, בני משה, קושטא תע"ג, מד, צ ע"ג-ע"ד (כנראה איסתנבול, שנת תכ"ז). על אב המכין נדוניה לבתו לפני נישואיו בשנית ראו: ר' משה אמארייליו, דבר משה, ח"ב, שאלוניקי תק"ג, חו"מ, נד, נב ע"א. הסכמת שאלוניקי דנה בתוספת לירושת הבנות על 'העישור כשאינו מספיק לפי ערך כבוד הבנות' (ר' יוסף דוד, בית דוד, ח"ב, שאלוניקי תק"ה, אה"ע, עד, ע ע"ד).

93 מ' אטיאש, 'מנהגי נישואין בשלונקי', עדות, א (תש"ו), עמ' 28-35, ובפרט עמ' 29-32.

94 ד' פרענקל, 'לקורות ישראל בעיר קושטא', עליים, א (תרצ"ה), עמ' 110-112. על התרוששות בעקבות הענקת נדוניה ראו למשל: ר' אברהם אישטרושה, ירך אברהם, שאלוניקי תקע"ה, אה"ע, יד, נד ע"ב.

95 ראו: י' בן-נאה, 'הסכמות בענייני מותרות ופנאי ופרק בהיסטוריה תרבותית וחברתית של יהודי ירושלים במאה הי"ט', שלם, ח (בדפוס); וכן בתקנות לריסה משנת תקצ"א המצויות עמי בכתובים.

כבודה ומעמדה.⁹⁶ אחת מהסכמות איזמיר חייבה את היחיד בתרומה לבית הכנסת, ושיעורה הוערך על-פי כבודו.⁹⁷ בפנסק החברה הקדושה של הקברים באיזמיר הודגש כי כל עשייה הכרוכה בגילוי כבוד והערכה ליחיד (לאס קוזאס דיל כבוד, למשל הענקת מתנות בשמחות משפחתיות) צריכה להלוים את מעמדו החברתי, ובלשונם 'לגדול לפי גדולו ולקטן לפי קטנו'.⁹⁸

סיכום

המחקר המודרני מייחס חשיבות גוברת לחקירת התרבות במובנה הרחב, הכולל פרקטיקות או התנהגויות יומיומיות ומובנות לכאורה. חקירתם של טקסטים כתובים (או טקסטים שהועלו על הכתב בשלב מאוחר ביחס לזמן חיבורם) באמצעות בדיקה רגישה ומדוקדקת מסייעת לבניית תמונה שלמה ואמתית יותר של עולמם המנטלי ושל ארחות חייהם של בני תקופות קודמות.

ערך הכבוד היה ועודנו תלוי מקום, זמן והקשר חברתי ותרבותי. במאמר זה נחקר ערך הכבוד בחברה היהודית העות'מאנית בעת החדשה המוקדמת, ונמצא כי הוא נמנה על הקודים המרכזיים בה. תפיסתם של יהודי האימפריה בנושא זה ינקה הן מן המורשת של החברה הסובבת הן ממקומו במארג התרבותי של החברה האיברית שאימצו גולי ספרד. הרצון להשיג כבוד, לשומרו ולהעצימו הכתיבו התנהגויות ונורמות חברתיות שונות. תיעודן הספרותי והשתי על אודותיהן מאפשרים לנו היום להבין מה נחשב בעיניהם מעליב, מבוזה ומביש, וכך מסייעים בבירור דמותה התרבותית של יהדות זו.

במדינה העות'מאנית, כבכל מדינה מוסלמית אחרת, מעמדו, קשריו, יחסי הכוח והמחויבות של אדם מכוננים את מהותו, ובמידה רבה הם מעצבים את חייו. התנאי הראשוני לכבוד היה דת האסלאם. גבר מוסלמי בן-חורין נמצא במדרגה גבוהה הרבה יותר בסולם החברתי מ'ד'מי', שנתר שפל ובזוי גם אם התעלה במעלות העושר.⁹⁹ בהיותם בני חסות במדינה מוסלמית נאלצו אפוא היהודים לחפש את ההערכה והכבוד בקרב בני עדתם. החברה היהודית הייתה כאמור תרבה עירונית, מעמדית, הייררכית ופטריארכלית, והעריכה עושר והצלחה כלכלית. לסדר החברתי ולהבחנות החברתיות נודעה חשיבות עצומה בחיי הציבור ובמנטליות של יחידים, יהודים ושאינם יהודים. נוכחנו בקיומם של שני סוגי כבוד: (א) כבוד במובנו הרחב, שמשמעו מהוגנות ושם

96 על הקצבת מוזנות לאישה לפי כבודה ראו למשל: ר' עזרא מלכי, עין משפט, קושטא תק"ל, אה"ע, ב, נד ע"ג; ר' משה הכהן, כהונת עולם, קושטא ת"ק, ג, ב ע"ד. אף אלמנה נוטלת למוזנותיה כפי כבודה: ספר תקנות (לעיל הערה 20), יב, לב ע"א.

97 ר' חיים פאלאג'י, משא חיים, איזמיר תרל"ד, ו, ב ע"ד.

98 A. Galanté, *Histoire des Juifs d'Anatolie, I: Les Juifs d'Izmir*, Istanbul 1937, pp. 299–300

99 הלשון המשפטית כינתה את המתאסלם מי ש'נתכבד בכבוד האסלאם'.

טוב, היה ברה-השגה עבור כל מי שציית לנורמות ההתנהגות המקובלות בקהילה, ולא עבר על תקנות הקהל והוקי המדינה. אדם פשוט עשוי להיות מכובד לעומת השווים לו בהימנעות ממעשים הגורמים בושת פנים. בהיותו תלוי הקשר חברתי גשתנתה משמעותו לא רק מעת לעת וממקום למקום, כי אם על-פי המעמד והמגדר, וכבר עמדנו על אבחנות אלו לעיל. גברים נדרשו למלא את ציפיות החברה מהם בתור מפרנסים, בעלי משפחה, חברים בקהל ויהודים מאמינים. זקנים שניכרו בשער השיבה שלהם זכו אף הם להערכה, הוקרה וכבוד שהקנה להם גילם. התנהגות צנועה ומידות טובות עשו אישה מכובדת בעיני גברים, אך לא בהכרח בעיני בנות מינה. כבוד מסוג זה, שאפיין את היחיד ביחס לשווים לו, היה גם נחלת המשפחה, או אף קבוצות חברתיות רחבות יותר. אחד מסוגי הכבוד אף מילא תפקיד מרכזי בעיצוב זהותה העצמית של העדה ובקביעת גבולותיה מול עדות אחרות. כבוד היחיד הקרין על בני משפחתו ועל כל בני קבוצתו-עדתו לטוב ולרע, ונשמר גם לאחר מותו. ניתן היה לאבד את הכבוד האישי בדרכים שונות, אם מחמת פעולה של אותו אדם, ואם מחמת מעשי אחרים, ולא תמיד ניתן היה לרכוש אותו מחדש.

(ב) כבוד במובנו הצר היה בעיקר נחלת האליטות. רק אנשים מסוימים, אנשי מעלה, זכאים לגילוי כבוד מצד החברה מתוקף עמדתם החברתית, שיסודה מוצאם, ידיעותיהם וממונם – אותם גורמים שהקנו להם את תפקידי ההנהגה. בניגוד לסוג הראשון, אי אפשר היה לאבד סוג זה של כבוד. עברייני בן המעמד הגבוה זכה ליחס שונה ממה שזכה לו אדם פשוט. החברה העות'מאנית הקפידה על מדרג חברתי ועל אבחנות חיצוניות בין בני דתות ומעמדות שונים. לבוש בתור ביטוי חיצוני למעמד הקל על זיהוי מעמדו של כל אדם, ואפשר לכבד את הראויים לכך במחוות הכבוד המתאימות: בדרך הפנייה אליהם, בקימה, בנשיקת ידם או זקנם וכדומה.

הכבוד שימש אפוא מרכיב חשוב במערך המושגים של האוכלוסייה לשפוט ולבטא הערכה או גינוי. שימוש רב נעשה במושגים הללו באינטראקציה היומיומית באשר ליחסים ולתכונות אישיות, והוא בא לידי ביטוי בקשירת קשרי גישואין, בקביעת שותפויות עסקיות, ואפילו במגורים בשכנות.

החשש מפני בושה היה גורם מתמיד ורב השפעה בחיי יחידים, במיוחד בקרב בני השכבות הנמוכות והבינוניות, הרבה יותר מן הרדיפה אחר הכבוד, הנקשרת בעיקר לאלה שבמרומי הסולם החברתי או אלה המצויים בשלבי הטיפוס בו. בחברה המחשיבה כבוד ובושה, ואשר מכורה נסיבות החיים הייתה הפרטיות בה מועטת, נודעה חשיבות עצומה לפיקוח חברתי מתמיד. למרות קיומם של גופי שיטור שפיקחו על המוסר נראה כי חששו של היחיד מפני אבדן כבוד, קלון ובזיון הוא אשר היווה גורם מרכזי בריסון עצמי מפני חריגות ומעשי עבריינות.

בירור נושא הכבוד והבושה מלמד על צדדים במערכת הערכים ובמנטליות של החברה היהודית העות'מאנית, ומגיה אור על חיי היומיום שלה כמו גם על האידיאליים שהציבה

לעצמה. כל אלה קשורים קשר הדוק הן לעולם האיברי (שזיקותיה אליו נמשכות והולכות) הן לעולם העות'מאני הסובב אותה. אף ההלכה מושפעת מהלך הרוחות ברחוב היהודי: שעה שהחברה מייחסת חשיבות גוברת לכבוד האישי, שיקול זה תופס מקום חשוב יותר בעיני בעלי ההלכה, והם נדרשים לפסוק עונשים הולמים על פגיעה בכבוד. ככשדות תרבות אחרים ניצב ערך הכבוד במקום דומה בחברה היהודית במזרח, ובחברה המוסלמית העות'מאנית (והערבית בכלל), והמפגש ביניהן לא עורר קונפליקט. אדרבא, לעתים קרובות זכו ערכים יהודיים ותיקים לחיזוק מן הסביבה המוסלמית: כך למשל מעמדו של האב במסגרת המשפחתית, היחס כלפי הזקן והבכיר, או החשיבות של צניעות האישה בתור ערך מכונן של כבודה וכבוד משפחתה הרחבה.